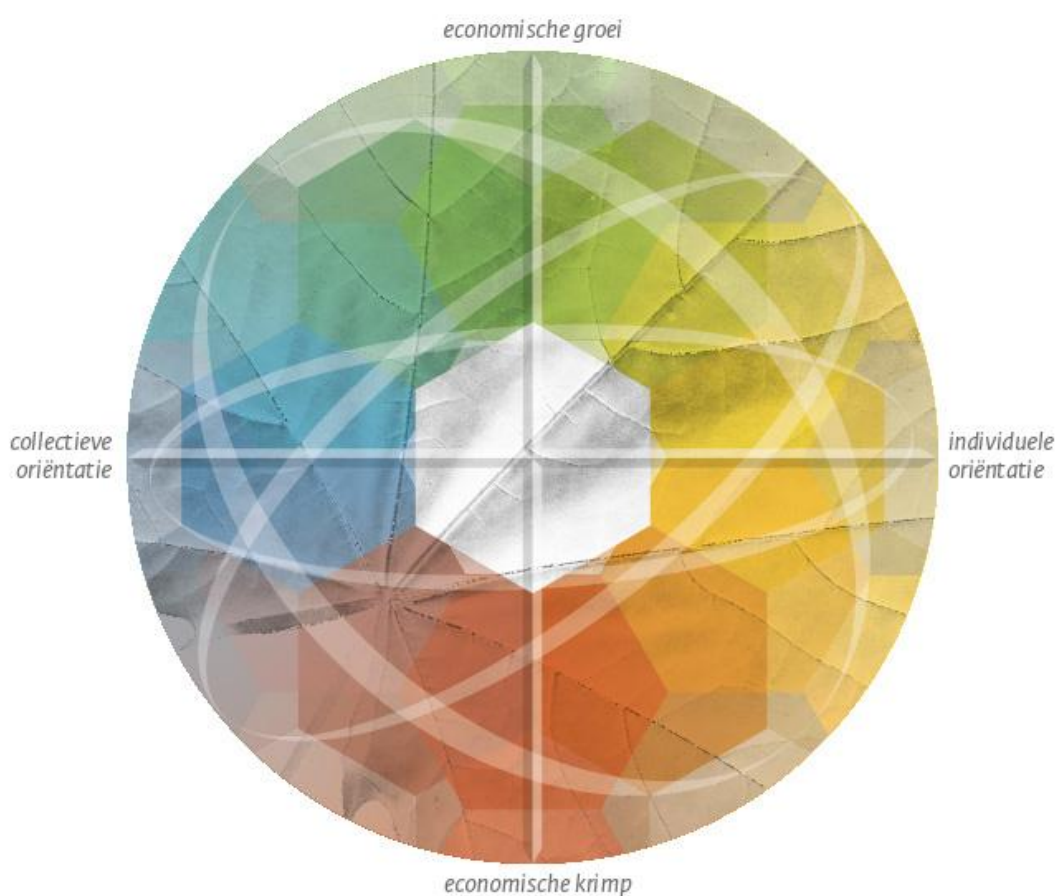

Wonen, zorg en pensioen 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden

espria

maart 2013

Inhoud

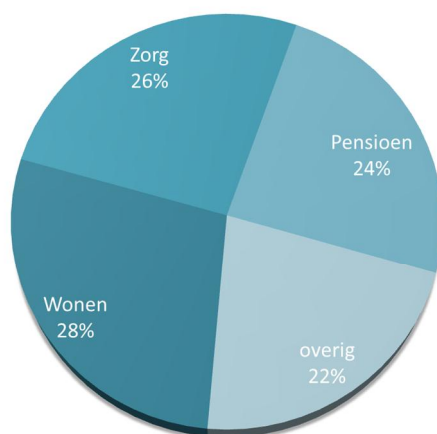
INLEIDING	3
1 DEMOGRAFISCHE TRENDS: EEN NIEUWE GENERATIE OUDEREN	7
2 WOONTRENDS EN -ONZEKERHEDEN	10
WOONTRENDS.....	10
ONZEKERHEDEN RONDOM WONEN	21
3 ZORGTRENDS EN -ONZEKERHEDEN	23
ZORGTRENDS.....	23
ONZEKERHEDEN RONDOM ZORG.....	30
4 PENSIOENTRENDS EN -ONZEKERHEDEN	35
ARBEIDSMARKTTRENDS	35
PENSIOEN- EN VERMOGENSTRENDS	40
ONZEKERHEDEN RONDOM DE ARBEIDSMARKT	45
ONZEKERHEDEN RONDOM PENSIOEN EN VERMOGEN	47
5 ZEVEN VRAGEN VOOR DE TOEKOMST	50
1 HOE ONTWIKKELT DE ECONOMIE ZICH?.....	51
2 WAT WORDT ONZE MAATSCHAPPELIJKE ORIËNTATIE?	53
3 WAAROP VERTROUWT DE BURGER?.....	56
4 WAT WORDT DE ROL VAN DE OVERHEID?	58
5 OP WELK NIVEAU LIGGEN DE BELANGRIJKSTE BEVOEGDHEDEN?	59
6 OP WELKE SCHAAL WORDEN ZAKEN GEORGANISEERD?.....	60
7 WAT IS DE AARD VAN CONTRACTEN?	62
LITERATUURLIJST	64
NOTEN	69
COLOFON	73

Inleiding

Eigenlijk is er maar één reden waarom PGGM, Espria | Woonzorg Nederland en Coöperatie VGZ zich met 'Wonen, zorg en pensioen 2030' bezig houden. Dat is omdat deze domeinen in het leven van mensen direct samenhangen. Om duidelijk te maken welke gevolgen veranderingen in de markt en het overheidsbeleid voor de ouderen van later hebben, besloten we gezamenlijk de toekomst van wonen, zorg en pensioen in samenhang te onderzoeken en mogelijke scenario's voor 2030 te verkennen.

Alhoewel de domeinen in het leven van mensen samenhangen, zijn de regelgeving en instituties die de domeinen vormgeven verkokerd. We denken in Nederland gefragmenteerd en plaatsen de instellingen die zich bezighouden met wonen, zorg en pensioen in hokjes: privaat of publiek, toegelaten instelling of niet, pensioenfonds of hypotheekverstrekker. Het feit dat we alleen kijken naar de losse stukjes en niet naar de hele puzzel leidt tot suboptimalisatie.

Een modaal gezin besteedt nu nog gemiddeld 24,1% van het bruto inkomen aan AOW-premie en pensioenopbouw in de tweede pijler.¹ Voor huurders bedroeg de totale woonquote – alle direct met wonen samenhangende kosten opgeteld en afgezet tegen het inkomen – in 2009 28% van het bruto-inkomen.² Iemand met een modaal inkomen is 26% van zijn bruto-inkomen kwijt aan zorgkosten.³ Dat betekent dat een modaal gezin met een huurhuis ruim driekwart van het bruto-inkomen kwijt is aan de kosten voor wonen, zorg en pensioen. Daarbij komt dat voor alle drie de posten het aandeel in de uitgaven snel stijgt. Kan dit zo doorgaan, wat zijn de consequenties en welke alternatieven zijn mogelijk? Een integrale verkenning is dus nodig.

Figuur 1: Een indicatie van de besteding van ons bruto inkomen (modaal gezin in huurwoning) (bronnen: zie tekst)

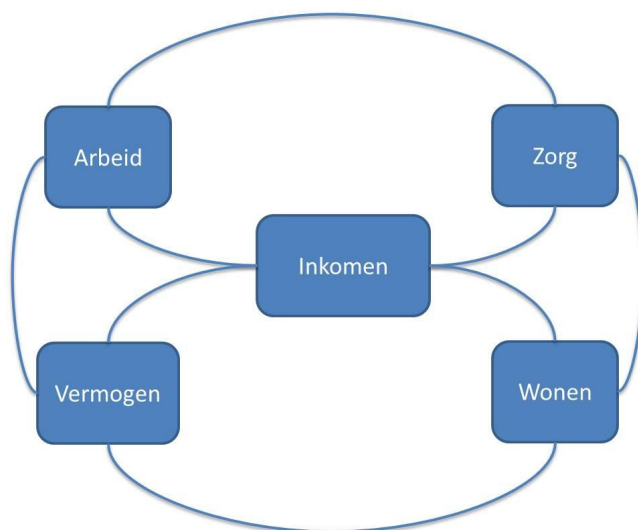
Wonen, zorg en pensioen vormen eigenlijk een ondeelbaar geheel. In pensioen onderscheiden we de elementen arbeid (nodig voor de opbouw van pensioen), inkomen (het pensioen genereert inkomen voor de gepensioneerde) en vermogen (pensioenopbouw in tweede en derde pijler is vermogen). Maar met dat inkomen kunnen we via een woning ook vermogen

opbouwen, als aanvulling op het pensioen. En inkomen kunnen we alleen verdienen als we gezond blijven, en, als we ziek zijn, op tijd herstellen; bovendien hebben we inkomen nodig om de stijgende zorgkosten te kunnen betalen. Via inkomen en vermogensvorming zijn wonen, zorg en pensioen dus met elkaar verbonden.

De zorg is er niet alleen omdat er patiënten zijn, maar de sector bestaat ook bij de gratie van 1,5 miljoen arbeidskrachten en vele mantelzorgers. Er bestaat spanning tussen de beleidsdoelen om meer mensen langer aan het werk te krijgen en tegelijkertijd meer eigen verantwoordelijkheid bij burgers te leggen voor hulpbehoevenden in hun netwerk. Twee derde van de Nederlanders denkt dat het leveren van mantelzorg in combinatie met een baan en gezin in de toekomst steeds zwaarder zal worden.⁴ Bij ouderen is het aandeel van woon- en zorgkosten in de totale uitgaven groter dan op jongere leeftijd. Gepensioneerden moeten zich vooral indekken tegen woonkosteninflatie en zorgkosteninflatie: de (voorwaardelijke) indexatie met prijs- of looninflatie van de pensioenen is geen perfecte *hedge* voor de stijging van met name de zorguitgaven op latere leeftijd.⁵

Ook tussen pensioen en wonen is een duidelijke link. Het eigen huis is een geschikte vermogensvorm voor het opbouwen van pensioenvermogen, omdat mensen het niet makkelijk tussentijds kunnen spenderen. Een eigen huis waarvan men de hypotheek heeft afgelost, is bovendien de beste garantie voor de beschikbaarheid van een woning in de gepensioneerde fase. Wanneer mensen beschikken over een hypotheekvrij eigen huis, hebben ze minder (pensioen)vermogen nodig dan mensen die huren of een niet-afgeloste hypotheek hebben.⁶ Wanneer ouderen op een gegeven moment hun eigen woning verkopen om hun vermogen liquide te maken, worden weer nieuwe bewegingen in gang gezet: de mobiliteit op de woningmarkt en de mobiliteit op de arbeidsmarkt zijn communicerende vaten.

Ten slotte is ook de link tussen wonen en zorg sterk. Een voorwaarde voor ouderen om in het eigen huis te kunnen blijven wonen, is dat het huis blijft voldoen aan de veranderende woonbehoeften bij het ouder worden. Thuiszorg, woongerelateerde services en aanpassingen in de eigen woning (bijvoorbeeld met domotica) kunnen de woonduur in het eigen huis verlengen.⁷

Figuur 2: De domeinen van deze verkenning

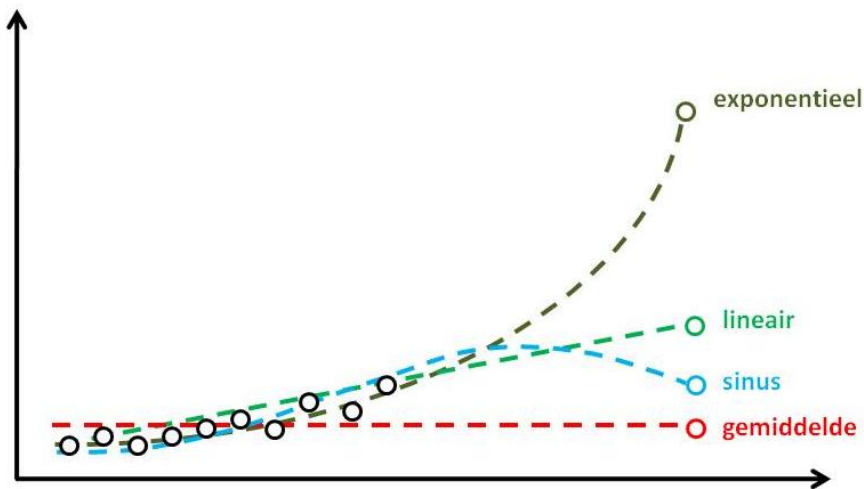
De samenhang tussen wonen, zorg en pensioen (inclusief inkomen en vermogen) geldt niet alleen horizontaal, tussen de verschillende facetten van het leven, maar ook verticaal, voor de verschillende generaties die tegelijkertijd leven. De AOW is een omslagstelsel: de werkenden financieren de AOW-uitkeringen van de gepensioneerden. Een nieuwe toetreders op de woningmarkt kan een keten van drie tot vijf verhuizingen in gang zetten. Daarom moeten we leren om cyclisch te denken. Deze studie, waarin wonen, zorg en pensioen zo integraal mogelijk worden benaderd, vormt daartoe een aanzet.

Trends, scenario's en opties

Wanneer een organisatie helemaal op zichzelf is gericht, dreigt het gevaar dat men ontwikkelingen buiten de organisatie over het hoofd ziet. Daarom is het verstandig om de aandacht af en toe te vestigen op de buitenwereld. Wie voorbereid wil zijn op de toekomst, moet zich immers bewust zijn van de externe omgeving. Het gaat dan om het inventariseren van ontwikkelingen, gebeurtenissen en trendbreuken waarop de organisatie zelf niet direct invloed kan oefenen, maar die wel impact hebben op de organisatie. Vervolgens kunnen drijvende krachten en onzekerheden met betrekking tot deze ontwikkelingen in kaart worden gebracht.

In dit rapport *Wonen, zorg en pensioen 2030: Trends, trendbreuken en onzekerheden* zijn voor Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM relevante ontwikkelingen in de buitenwereld in kaart gebracht. Woon- en zorgaanbieders, verzekeraars en pensioenuitvoeringsorganisaties hebben te maken met veranderende (internationale) ontwikkelingen op het gebied van regelgeving, demografie en technologie. Ook economische, sociaal-maatschappelijke en arbeidsmarktontwikkelingen hebben grote impact. Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM krijgen zowel op lange als op korte termijn te maken met veranderingen in hun omgeving, die de domeinen waarop zij werkzaam zijn – wonen, zorg en pensioen – beïnvloeden.

Met trends bedoelen we ontwikkelingen in de omgeving: dat kan op economisch gebied zijn, maar ook op ecologisch, politiek, technologisch en sociaal-maatschappelijk gebied. De geschiedenis herhaalt zich nooit en er bestaan geen feiten of data van de toekomst. Hoewel veel mensen 'trend' interpreteren als iets van de toekomst, zeggen trends in feite alleen iets over het verleden: ze geven aan hoe een bepaald verschijnsel zich in de afgelopen tijd tot aan het heden heeft ontwikkeld. Toch is het belangrijk om trends te verkennen, omdat de omgeving indicaties kan geven over de toekomst. Immers, vaak zetten trends uit het verleden zich nog een tijd door. Veel organisaties lopen echter in de volgende val: ze extrapoleren data uit het verleden en denken daarmee de toekomst exact te kunnen voorspellen. Sommige ontwikkelingen zijn inderdaad redelijk goed te voorspellen door middel van de lineaire extrapolatie van historische gegevens. Dit geldt bijvoorbeeld voor vergrijzing en andere demografische ontwikkelingen. Toch is de toekomst zelden een lineaire extrapolatie van het verleden. Op basis van dezelfde trend zijn altijd verschillende extrapolaties mogelijk: je kunt een trend die een exponentiële toename vertoont doortrekken op dezelfde exponentiële manier, maar ook als een sinus. Ook door de onvoorspelbare en dynamische onderlinge wisselwerking zorgen trends voor onzekerheden in de toekomst.⁸

Figuur 3: Verschillende mogelijke extrapolaties van een reeks waarnemingen (De Ruijter e.a. 2011:59)

Maar ook wanneer men duidelijk zicht heeft op wat er in de buitenwereld gebeurt, is het vaak lastig om hier gestructureerd mee om te gaan. Bovendien zegt deze informatie nog niets over wat er *in de toekomst* op het pad van Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM zou kunnen komen. Welke 'ijsbergen' liggen er nog op de uitgestippelde koers? Oftewel: in welke situaties zouden we in de toekomst terecht kunnen komen? Alleen met een lijstje van mogelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen in de toekomst ben je er nog niet. Om iets aan je omgevingsverkenning te hebben, is het zaak deze ontwikkelingen, met behulp van modelleren en scenariodenken, op zinvolle wijze met elkaar te combineren tot een aantal voldoende van elkaar verschillende, complexe toekomstbeelden: scenario's. Zo krijgt de gevonden informatie betekenis.

Scenario's verbeelden toekomstige omgevingen waarin een organisatie terecht zou kunnen komen, maar waarop ze geen invloed heeft. Door het gebruik van scenario's worden kennis en voorstellingsvermogen in een organisatie gemobiliseerd. Dromen en nachtmerries worden bespreekbaar en naast de ratio worden ook emoties aangesproken. De organisatie heeft nu de toekomst op de agenda staan en beschikt over een gemeenschappelijke taal om strategische vraagstukken gestructureerd te bespreken. In het rapport *Wonen, zorg en pensioen 2030: scenario's. Vier toekomstbeelden* worden vier mogelijke werelden geschetst voor wonen, zorg en pensioen.

1 Demografische trends: een nieuwe generatie ouderen

Demografie: een nieuwe generatie ouderen

- **Diverser**
 - **Hoger opgeleid en zelfstandiger**
 - **Hoger inkomen en meer vermogen**
 - **Ouder**
-

De drijvende kracht achter de toekomst van wonen, zorg en pensioenen is de demografie. Een eerste onzekerheid voor wat betreft mensen – en in het bijzonder ouderen – in 2030 is: wat beschouwen we als de nieuwe generatie ouderen? Is 60 het nieuwe 50? Ook de kenmerken van het aankomende cohort ouderen zijn niet met zekerheid te voorspellen. Is deze groep bijvoorbeeld solidair, niet alleen in emotioneel maar ook in financieel opzicht? Ook onduidelijk is hoe groot de bereidheid van de nieuwe generatie is om in een ouderencollege te gaan wonen? Het is denkbaar dat men liever in een eigen huis wil blijven wonen, geholpen door allerlei apps en domotica. Wat wil de toekomstige consument van zijn woning? Zijn de ‘stenen’ straks slechts een middel en wordt vastgoed minder belangrijk? Al deze vragen zijn van groot belang bij het ontwerpen van nieuwe woonzorgoplossingen voor ouderen. Toch zijn er ook verschillende trends rondom de nieuwe ouderen die vrij zeker zijn.

Diverser

Allereerst is het belangrijk te beseffen dat senioren, 55-plussers of 65-plussers geen homogene groep zijn, ook al worden zij vaak onder één noemer geschaard. Onderzoeksbureau USP Marketing Consultancy onderscheidt bijvoorbeeld de *empty nest*-fase vanaf 55 jaar, de 65-plusfase als de pensioengerechtigde leeftijd bereikt is en de fase vanaf 70 jaar, wanneer de gezondheid een belangrijke rol begint te spelen.⁹ Pieter Hooimeijer, hoogleraar sociale geografie en demografie aan de Universiteit Utrecht, maakt een ander onderscheid, namelijk tussen de vroege babyboomgeneratie (geboortejaren 1945-1954), de late babyboomgeneratie (1955-1964) en de vroege babybustgeneratie (1965-1974).¹⁰

Er is hoe dan ook sprake van toenemende diversiteit in de huishoudensituatie van ouderen. Meer mensen hebben hun wooncarrière als alleenstaande doorlopen en zullen dat ook als oudere doen. Er zijn meer mensen die nooit kinderen hebben gekregen en daar dus ook als oudere niet op kunnen terugvallen of voor hoeven te zorgen. Het aandeel oudere vrouwen dat nooit een kind heeft gehad, neemt toe van 5% in het verleden naar 20% in de toekomst. Meer ouderen blijven tot op hoge leeftijd als tweepersoonshuishouden bestaan door in het bijzonder de toenemende levensverwachting van mannen. Anderzijds leidt de toename van de echtscheiding in het verleden er toe dat steeds meer mensen als alleenstaande de 65-jarige leeftijd bereiken. Dat vrouwen op latere leeftijd hun eerste kind kregen, maakt echter ook dat steeds meer 65-plussers in de toekomst nog thuiswonende (en soms zorgbehoevende) kinderen hebben.^{11 12}

Hoger opgeleid en zelfstandiger

Verder neemt het opleidingsniveau van ouderen toe: door de hervormingen in het onderwijs in de jaren zestig is het opleidingsniveau van de (late) babyboomgeneratie en hun kinderen over de breedte flink toegenomen. Dit heeft verschillende mogelijke gevolgen. Zo hebben de ouderen grotere kansen op een hoger inkomen en overeenkomstig aanvullende pensioenuitkering. Tijdens hun wooncarrière zijn zowel de ouderen als hun kinderen vaker over grotere afstanden verhuisd, waardoor ouders en (klein)kinderen vaker verder bij elkaar vandaan wonen. Daarnaast is de zelfredzaamheid toegenomen. Dit komt onder andere tot uiting in een hoger aandeel rijbewijsbezit en een deels daarmee samenhangend verminderd belang van geografische afstanden voor het gedrag op de woningmarkt.¹³

Aandeel huishoudens met een auto en aandeel respondent dat 'kan autorijden' per leeftijdsgroep en naar opleidingsniveau

	'heeft een auto' (huishouden)		'kan autorijden' (respondent)	
	laag opgeleid	hoog opgeleid	laag opgeleid	hoog opgeleid
55-64	83%	91%	84%	93%
65-74	72%	95%	70%	93%
75-plus	45%	84%	46%	82%

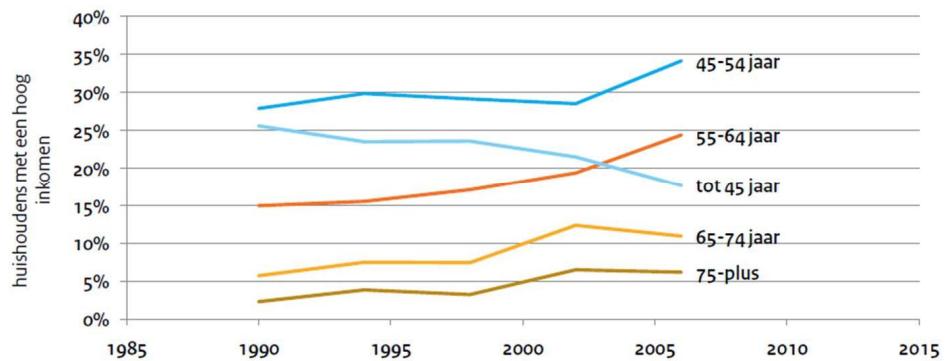
Bron: WoON2006, module WoON55+

Figuur 4: Auto- en rijbewijsbezit onder ouderen (Ministerie van VROM 2010:9)

Hoger inkomen en meer vermogen

De inkomenspositie van nieuwe generaties ouderen is ook anders. Steeds meer ouderen heb naast de AOW een (steeds ruimer) aanvullend pensioen. Anderzijds heeft een toenemend aandeel ouderen beperkte aanspraken op AOW doordat een deel van het arbeidzame leven in het buitenland is doorgebracht. En steeds meer ouderen die samenwonen hebben beiden gewerkt en dus beiden een aanvullende pensioenuitkering en een gunstige inkomenspositie.^{14 15} Ook de vermogenspositie van de nieuwe ouderen is relatief gunstig, vooral voor degenen met een eigen huis die hebben geprofiteerd van de jarenlang stijgende woningprijzen. Maar in de toekomst kan dit veranderen, als de huizenprijzen blijven dalen.

Ontwikkeling van het aandeel huishoudens per leeftijdsgroep met een hoog inkomen in de periode 1990-2006

Bron: WBO's 1990-2002 en WoON2006, module woningmarkt

Figuur 5: Aandeel huishoudens per leeftijdsgroep dat behoort tot de 20% hoogste inkomens (Ministerie van VROM 2010:13)

Ouder

Ouderen leven steeds langer. De gezonde levensverwachting laat een minder sterke groei zien. Tussen 1987 en 2007 nam de levensverwachting voor 65-jarige mannen toe met 2,7 jaar; in dezelfde periode nam hun gezonde levensverwachting toe met 2,2 jaar. Voor 65-jarige vrouwen nam de gezonde levensverwachting tussen 1987 en 2006 niet toe.¹⁶ Met de ouderdom komen nog steeds lichamelijke beperkingen en chronische ziekten. Als die gebreken er eenmaal zijn, worden mensen echter steeds beter verzorgd en blijft men langer in leven.¹⁷

Het aantal ongezonde levensjaren is de afgelopen 15 jaar toegenomen.¹⁸ Ondanks het feit dat ouderen net als voorheen met gezondheidsproblemen te kampen hebben, zijn zij steeds minder aangewezen op institutionele huisvesting; de aandelen 75-plussers in verzorgings- en verpleeghuizen spreken voor zich.¹⁹

2 Wootrends en -onzekerheden

Wootrends

- **Einde aan decennialang stijgende huizenprijzen**
- **Woningcorporaties: van alleskunner naar *bad guy***
- **Huishoudens worden kleiner**
- **Scheiden wonen en zorg**
- **Toenemende diversiteit in woonwensen**

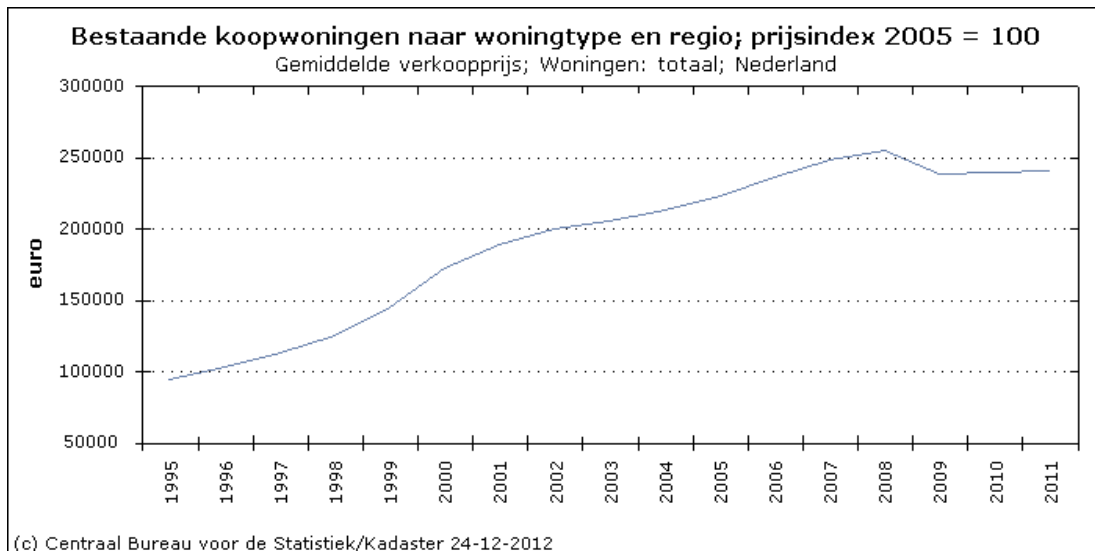
Onzekerheden rondom wonen

- **Minder personen per huishouden, meer m² per persoon?**
 - **Stijgende woonquote?**
 - **Blijft de woning deel van het vermogen (overwaarde)?**
 - **Nog beperktere financiering?**
 - **Wat zijn de woonwensen van ouderen?**
-

Wootrends

Einde aan decennialang stijgende huizenprijzen

Sinds medio jaren tachtig hebben we enkele decennia lang te maken gehad met stijgende huizenprijzen. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig zorgde een economische crisis voor een crisis op de (koop)woningmarkt: met veel nieuwbouwwoningen en een torenhoge hypotheekrente daalde tussen 1980 en 1985 de gemiddelde Nederlandse woning ruim 40% in waarde.²⁰ Maar vanaf medio jaren tachtig tot en met de eerste helft van 2008 is de prijs van koopwoningen nagenoeg onafgebroken gestegen. Vooral in de periode tussen 1995 en 2000 stegen de prijzen enorm snel, met soms meer dan 10% per jaar. In 1995 was de gemiddelde verkoopprijs van een koopwoning € 93.750; in 2008 was dat € 254.918 (zie figuur 6). Het modaal inkomen nam in diezelfde periode ook toe, van € 22.235 naar € 30.975, maar wel veel minder sterk. Ook de stijging van het aantal tweeverdieners, waardoor het besteedbare inkomen sterker steeg dan het modale inkomen, kwam niet in de buurt van de stijging van de huizenprijzen. Desondanks steeg de netto koopquote tussen 1994 en 2009 slechts van 15,1% naar 16%. Dat is deels te verklaren doordat in de jaren negentig het aantal aflossingsvrije hypotheeklen flink groeide, waardoor hoge woningprijzen niet direct vertaald werden in een hogere woonquote.

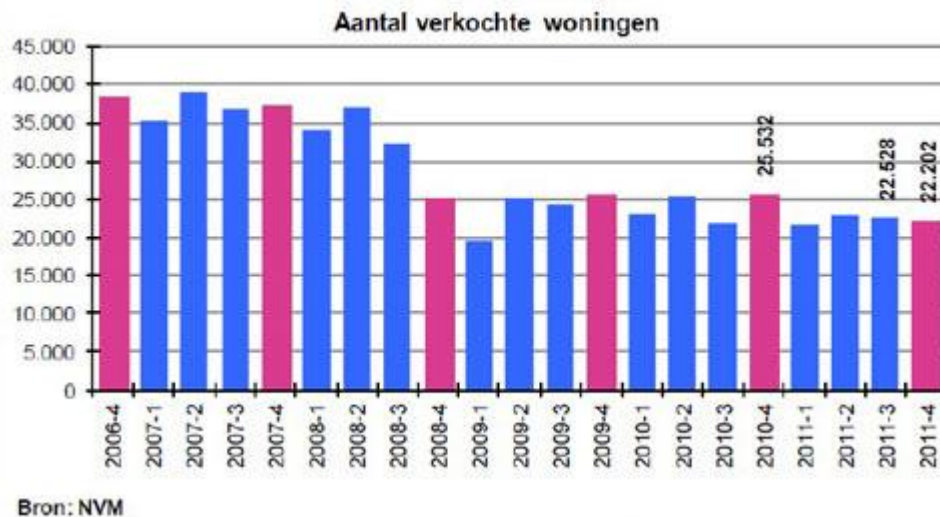
Figuur 6: Gemiddelde verkoopprijs van koopwoningen 1995-2011 (CBS StatLine 2012)

Er bestaat een sterke koppeling tussen de woningmarkt en het financiële systeem. De rente was de afgelopen decennia laag. Tegelijkertijd nam de hefboom van banken toe, en daarmee werden de voorwaarden om te lenen steeds soepeler. Creditering was dan ook een belangrijke drijvende kracht achter de stijgende woningprijzen.

Maar enkele jaren geleden kwam daaraan een einde. Banken zijn terughoudender met kredietverlening als gevolg van verscherpte solvabiliteitseisen in BASEL III en moeilijkheden met de dekking van de uitstaande leningportefeuilles. Daarnaast heeft de overheid besloten de hypotheekrenteaftrek en de aflossingsvrije hypotheek aan banden te leggen. Daardoor wordt het steeds moeilijker om een hypotheek te krijgen en stukt de toestroom aan de onderkant van de woningmarkt.

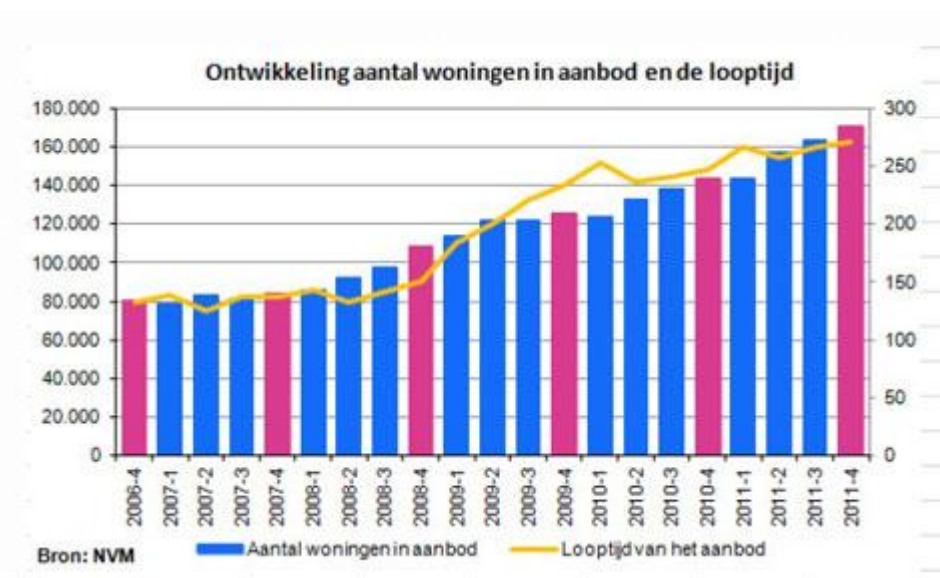
Vanaf de tweede helft van 2008 is de Nederlandse woning(bouw)markt sterk beïnvloed door de gevolgen van de kredietcrisis, via zowel de financiële markten als de reële economie. Tussen 2006 en 2008 vonden ieder jaar nog ruim 200.000 transacties plaats op de woningmarkt, maar in het derde kwartaal van 2012 werden op de totale woningmarkt naar schatting slechts 25.000 woningen verkocht. Dat maakt dit kwartaal – samen met het eerste kwartaal van 2012 – tot het slechtste kwartaal van de crisis tot nu toe. In vergelijking met het tweede kwartaal werden 17% minder woningen verkocht.²¹

Door de nog altijd hoge huizenprijzen, krappere kredietverlening en nieuwe aflossingsregels wordt huren aantrekkelijker. Als middeldure huurwoningen een substituut gaan vormen voor koopwoningen, zowel voor ouderen als jongeren, zal de structuur van de woningmarkt veranderen. De verhouding tussen huurwoningen (nu vooral in de sociale sector) en koopwoningen zal veranderen, waardoor prijzen van koopwoningen verder zullen dalen.

Figuur 7: Aantal verkochte woningen (Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012a)

Volgens het BKR hadden in oktober 2012 circa 72.367 huiseigenaren moeite om hun hypotheek te betalen; dit betekent een stijging van bijna 10.000 achterstanden ten opzichte van 1 januari 2012.²² De gemiddelde verkooptijd van een woning was toegenomen tot 146 dagen. Het aantal woningen in aanbod nam in het vierde kwartaal van 2011 toe met 5,8% in vergelijking met het derde kwartaal van 2011 en met 18,6% in vergelijking met een jaar eerder. De looptijd van het aanbod liep op tot 271 dagen.²³ 8,8% van de woningen in het aanbod stond het vierde kwartaal van 2011 tussen de twee en drie jaar te koop, nog eens 6,8% stond drie of meer jaar te koop.²⁴ In het eerste kwartaal van 2012 stonden naar schatting ongeveer 225.000 woningen te koop.

Figuur 8: Ontwikkeling aantal woningen in aanbod en de looptijd (Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012a)

Woningcorporaties: van alleskunner naar *bad guy*

Na decennia van schaalvergroting, vermogensgroei, verzelfstandiging en diversificatie, mede mogelijk gemaakt door de stijgende huizenprijzen, zijn woningcorporaties de afgelopen

jaren in een kwaad daglicht komen te staan. Woningcorporaties staan onder druk: de overheid beperkt bewegingsruimte, terwijl de economische situatie investeringsmogelijkheden begrenst. Ten eerste wordt de corporatiesector sterk beïnvloed door de kapitaalmarkt. Bij een hoge reële rente krijgen corporaties problemen met hun liquiditeit en solvabiliteit, terwijl juist bij een hoge rente de koopsector terugloopt en meer mensen zich tot de huursector wenden. Om zich te weren tegen renteschommelingen hebben sommige corporaties zich ingedekt met opties, maar de problemen bij Vestia hebben laten zien dat corporaties door verkeerd gebruik van derivaten ook in problemen kunnen komen bij rentedaling.

Vanuit de overheid legt de voorgenomen verhuurderheffing druk op de corporaties.²⁵ Vanuit de EU legt de overheid de corporaties strenge regels op met betrekking tot de scheiding tussen Diensten van Algemeen Economisch Belang (DAEB) en commerciële diensten; het bedienen van huurders met een inkomen lager dan € 34.000 met sociale huurwoningen is een 'maatschappelijke' dienst; het aanbieden van vrije sector huurwoningen is dat niet. Maar het wordt niet wenselijk geacht dat corporaties grote niet-DAEB projecten met hoge risico's doen. Echter: juist voor kleine niet-DAEB projecten is in het lokale maatschappelijk middenveld vaak juist veel steun, omdat private beleggers hier niet voor te vinden zijn.

Op de huurmarkt hebben met name middengroepen een probleem. Al jaren is er een groot tekort aan aanbod van huurwoningen in het middensegment (tussen € 650 en € 850-950 huur per maand), waardoor de doorstroming van huren in de sociale sector naar de vrije sector moeizaam verloopt en *scheefwonen* in de hand wordt gewerkt. Door het striktere EU-beleid ten aanzien van de inkomensgrens van € 34.000 voor het mogen betrekken van een huurwoning in de sociale sector, zal de vraag naar woningen in het middensegment alleen maar toenemen.

Dit betekent een trendbreuk in de huurmarkt: de sociale huursector, die tot nu toe altijd meegroeide met de woningmarkt, moet in de toekomst krimpen. De overheid wil corporaties door strengere toepassing van de EU-regels en de verhuurdersheffing dwingen hun grotere en duurdere huurwoningen te verkopen aan beleggers, die deze woningen zullen liberaliseren en zullen aanbieden aan mensen met hogere inkomens.

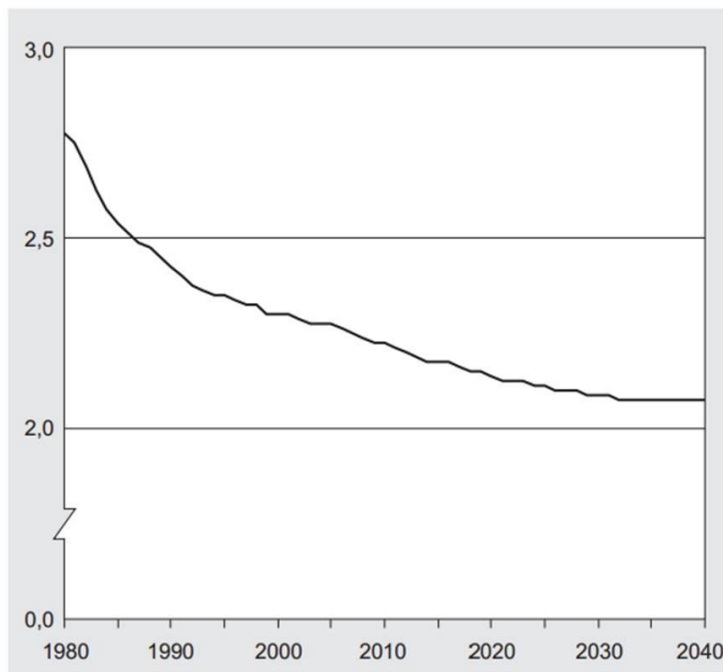
Deze groep, die net boven de inkomensgrens voor de sociale huur zit, dreigt buiten de boot te vallen, omdat een koopwoning ook niet binnen hun bereik ligt. Zeker wanneer werkloosheid of rente onverhoopt zouden stijgen, zal wel de behoefte aan huurwoningen stijgen (mensen met koopwoningen die in de problemen raken worden na verloop van tijd gedwongen te huren, starters krijgen geen financiering om een huis te kopen) maar de mogelijkheid om aanbod uit te breiden zal beperkt zijn (een hoge rente maakt de business case van nieuwbouw ten behoeve van huur nog moeilijker).

Stijging van het aanbod van huur in het middensegment zou kunnen komen vanuit particulieren. Momenteel is het aanbod aan huurwoningen tussen € 652 en € 850 slechts 210.000, terwijl er 850.000 huurders zijn met een inkomen hoger dan € 34.000.²⁶ Door de situatie op de koopmarkt en door het verruimen van de mogelijkheden voor tijdelijke verhuur kan hieraan een beperkt aantal (tijdelijke) huurwoningen worden toegevoegd. Echter, de fiscale prijsconcurrentie door de koopsector en de zeer sterke huurbescherming maakt het voor particulieren weinig aantrekkelijk om in de stijgende behoefte aan huur in het middenseg-

ment te voorzien. Ook voor institutionele beleggers lijkt dit segment vanwege de lage rendementen onaantrekkelijk. De uitdaging zal zijn om deze te verwachte verdere stijging van de behoefte aan huurwoningen voor het middensegment op te vangen.

Huishoudens worden kleiner

Een andere trend die relevant is voor wonen is het feit dat huishoudens steeds kleiner worden. Begin jaren zestig bestond een gemiddeld huishouden uit gemiddeld 3,5 personen; in 2011 waren het er 2,2. Het totaal aantal huishoudens is toegenomen van 3,2 miljoen in 1960 tot bijna 7,5 miljoen in 2011. Vooral het aantal eenpersoonshuishoudens is de afgelopen decennia sterk gestegen. In 1995 waren er iets meer dan 2,1 miljoen eenpersoonshuishoudens (32,6% van het totaal aantal huishoudens); in 2011 waren dat er ruim 2,7 miljoen (37% van het totaal aantal huishoudens).²⁷ Volgens extrapolaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal een gemiddeld huishouden rond 2030 uit 2,1 personen bestaan (zie figuur 10). Dit geldt ook voor oudere huishoudens.

Figuur 9: Gemiddelde huishoudensgrootte (Jong en Van Duin 2009:36)

Wanneer het aantal huishoudens in realiteit toeneemt zoals het CBS verwacht, betekent dat dat meer woningen nodig zijn. Dat blijkt ook uit de ontwikkeling van de woningvoorraad in de afgelopen 65 jaar: in 1947 waren er in Nederland 2,1 miljoen woningen, in 2011 waren dat er 7,3 miljoen. Vanwege de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens worden appartementen populairder. In 1995 was 21% van de verkochte koopwoningen een appartement; in 2008 was dat 29,7%.²⁸

De afgelopen jaren werd een groot percentage van de nieuwbouwproductie in Nederland gerealiseerd door woningcorporaties; in 2010 namen de corporaties zelfs 57% van de totale bouwproductie van Nederland op zich. Maar de afgelopen jaren is de bouwactiviteit heel gering. In 2011 kwamen nog 57.703 woningen gereed, in 2012 wordt dit 53.000 en in 2013

nog 50.000.²⁹ Jaarlijks worden er circa 15.000 woningen gesloopt. Daardoor komen er netto zo'n 35.000 woningen per jaar bij.

Dit is volgens de ING en het EIB te weinig om de gemiddeld verwachte groei van het aantal huishoudens van 55.000 per jaar te voorzien van een woning.^{30 31} We liggen nu al een paar jaar achter op de bestaande bouwopgave en die achterstand zal nog groter worden, omdat gezien de economische situatie corporaties noch private beleggers investeren in nieuwbouw. Op basis van de voornemens ten aanzien van de corporatiesector in het regeerakkoord is het niet onvoorstelbaar dat de nieuwbouw vrijwel zal stilvallen.

Los van de ontwikkelingen van de woningmarkt zijn ook trends te onderscheiden in de inrichting van woningen, bijvoorbeeld op het gebied van domotica. In het verleden hebben technologische hulpmiddelen als de magnetron en de traplift ouderen geholpen om fysieke belemmeringen te overwinnen. De tweede generatie domotica is voorzien van een zogenoemde ethernetaansluiting, waardoor allerlei systemen in de woning – zoals verwarming of alarm – gekoppeld kunnen worden aan virtuele netwerken. Daardoor kan het domotica-systeem op afstand beheerd worden. Zo kunnen bijvoorbeeld camerabeelden gevolgd worden om na te gaan of een zelfstandig wonende oudere het goed maakt. En door domotica kun je wellicht in de toekomst thuis voorzien in het monitoren van je gezondheid, zodat zorg niet altijd meer dichtbij hoeft te zijn.

Scheiden wonen en zorg

In het regeerakkoord dat Mark Rutte en Diederik Samsom op 29 oktober 2012 presenteerden is, in vervolg op Rutte-I, besloten om het verblijf in een zorginstelling voor mensen met een lichte zorgvraag (ZZP 1 tot en met 4) niet langer te vergoeden. Dit houdt in dat cliënten die nu nog in aanmerking zouden komen voor een licht zorgzwaartepakket en een indicatie voor zorg in een instelling (intramuraal) op den duur een indicatie voor zorg thuis (extramuraal) krijgen en zelf de betaling van hun woonlasten (huur) regelen. Dit betekent dat nieuwe cliënten met ZZP1-4 in een gefaseerd tijdpad hun huur zelf moeten gaan betalen.

Veel kamers in verzorgingshuizen zijn niet verhuurbaar aan deze cliënten en zullen hierdoor leeg komen te staan. Nederland telt nu zo'n 56.045 geïndiceerden voor ZZP1 tot en met 3. Deze maatregel betreft zo'n 20.000 tot 40.000 appartementen of kamers.³² Woningcorporaties, zorgaanbieders en gemeenten zijn op dit moment al druk bezig met een samenhangend aanbod van wonen, zorg en welzijn voor deze mensen thuis, maar hebben tijd en geld nodig om dit op een goede manier in te vullen en voldoende aanbod te creëren. Ook zullen mensen met een zorgvraag zelf een groter beroep moeten gaan doen op mantelzorgers en vrijwilligers. Dat is niet voor iedereen even makkelijk.³³

Ook uit recent onderzoek blijkt dat corporaties en zorgorganisaties nog niet ingericht zijn op het thuis blijven wonen van mensen die intensieve zorg nodig hebben. Uit onderzoek van belangenorganisatie Unie KBO blijkt bovendien dat de koopkracht van senioren door het invoeren van het scheiden van wonen en zorg fors achteruit gaat. Ouderen krijgen door de maatregel gemiddeld genomen hogere onvermijdbare uitgaven en daardoor een krapper leefbudget.³⁴

Onderzoeksbureau Quintis ziet op de lange termijn de volgende effecten van het scheiden van wonen en zorg:

- De bewoners gaan huur betalen in plaats van een inkomensafhankelijke eigen bijdrage.
- Bewoners zullen een bewustere keuze maken voor de woning, omdat zij waar willen voor de huur die zij betalen. Minder aantrekkelijk zorgvastgoed kan met verhuurbaarheids-problemen worden geconfronteerd.
- Huurbetaling is een verantwoordelijkheid van de bewoners en gaat een (groter) risico vormen voor de verhuurder van het vastgoed. De verhuurder kan een woningcorporatie maar ook een zorgorganisatie zijn. Voor zorgorganisaties is verhuur aan particulieren veelal een nieuwe tak van sport: zij zullen hun processen hierop aan moeten passen.³⁵

Er zijn verschillende invullingen van de uitbreiding van beschermd wonen mogelijk. Beschermd wonen hoeft zeker niet noodzakelijk in klassieke 'instellingen' (met door de AWBZ bekostigd vastgoed) te worden ondergebracht. Het kan ook in kleinschalige woonvormen. Of deze vraag met het 'volledig pakket thuis' kan worden opgelost blijft echter onzeker, vooral omdat ook de huishoudelijke en persoonlijke verzorging sterk zullen teruglopen. Zeker als een belangrijk deel van de problemen geriatrisch van aard is, zal een meer intensieve vorm van (24-uurs)zorg aan de orde zijn. Daarbij kan er niet zonder meer vanuit worden gegaan dat dit met mantelzorg of zelfs in combinatie met mantelzorg kan worden opgelost.³⁶

Toenemende diversiteit in woonwensen van ouderen

Wie zijn de nieuwe ouderen en wat zijn hun woonwensen? De doorlopende suburbanisatie in de vorige eeuw maakt dat mensen oud worden buiten de stad en dat de categorie ouderen in de steden in toenemende mate tot de etnische minderheden behoort. Daarnaast zijn er ook aanwijzingen voor een trek terug naar de stad van meer welgestelde actieve ouderen.³⁷

Het is onder invloed van de veranderingen in de samenstelling van de ouderenpopulatie (meer eigenaar-bewoners, hoger opgeleid, hoger inkomensniveau) waarschijnlijk dat de zorgvraag zich in toenemende mate zal manifesteren buiten het segment van de speciaal voor ouderen bestemde woningen. De oudere eigenaar-bewoners met een hoger inkomen en opleidingsniveau wensen immers zo lang mogelijk in de eigen woning te blijven wonen en doen dat vaak ook – zeker in de luxere segmenten.³⁸

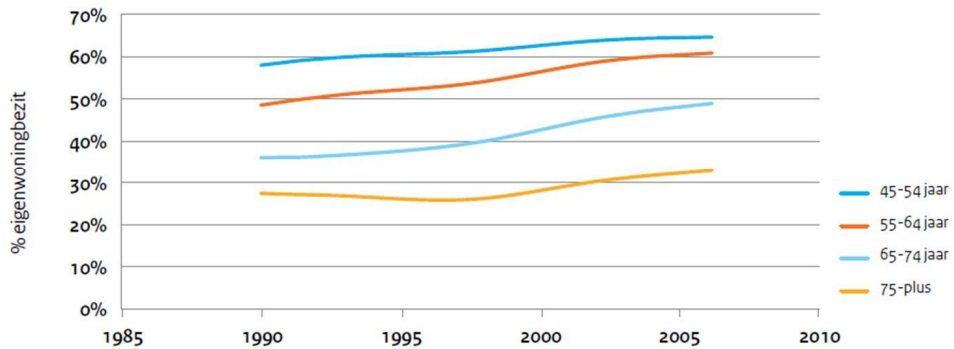
De omgang met en de woonsituatie van ouderen is overigens sterk cultureel bepaald. In ons omringende landen wonen ouderen vaker in bij familieleden of betalen kinderen een salarisafhankelijke bijdrage, waardoor er een scherpere en meer directe financiële prikkel is voor de zorg voor naasten (Duitsland). Ook (multi-)etnische groepen ouderen in Nederland hebben specifieke woonbehoeften en stellen andere eisen aan woningen.

Ouderen zijn geen homogene groep; woonwensen van senioren verschillen dan ook. Door de grote sociaal-culturele en sociaal-economische dynamiek verloopt de relatie tussen leef-

tijd en wonen anders voor opeenvolgende cohorten.³⁹ Ouderen van de toekomst zullen op een flink aantal voor het gedrag op de woningmarkt relevante kenmerken anders zijn dan de ouderen van nu. Zij zullen een andere uitgangspositie op de woningmarkt hebben, andere woonvoorkeuren hebben en gedrag vertonen dat anders is dan dat wat gebruikelijk is voor de huidige generaties ouderen.⁴⁰

Onder ouderen is er in vergelijking met vroeger sprake van toenemend eigenwoningbezit. Dat kan leiden tot verminderde verhuiscapaciteit en verhuisactiviteit door lage woonlasten als de hypotheek is afgelost, door hogere kosten (overdrachtsbelasting) dan huurders bij verhuizing en doordat eigenaar-bewoners over het algemeen meer dan huurders hun woning 'naar wens' (hebben) kunnen aanpassen. Door het eigenwoningbezit hebben ouderen ook een verbeterde welvaartspositie; in hun woning hebben ze vermogen opgebouwd.⁴¹

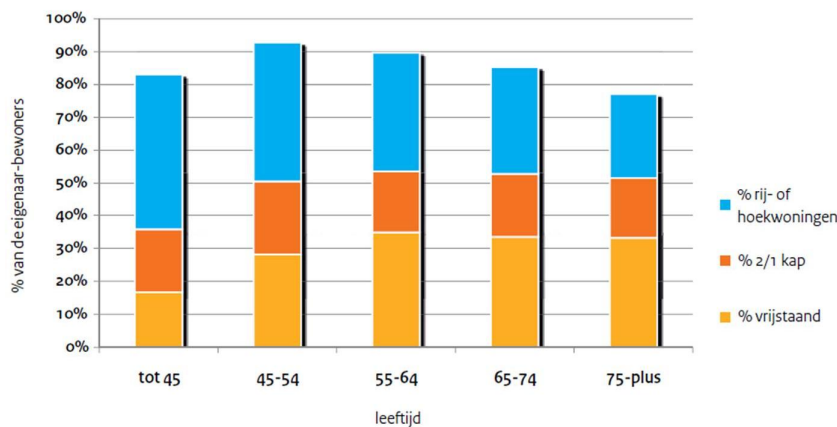
Ontwikkeling van het aandeel eigenaar-bewoners per leeftijdsgroep in de periode 1990-2006

Bron: WBO's 1990-2002 en WoON 2006, module woningmarkt

Figuur 10: Eigen woningbezit per leeftijdsgroep (Ministerie van VROM 2010:10)

Het aandeel eigenaar-bewoners dat in een bepaald type eengezinswoning (vrijstaand, twee-onder-een-kap of rij- of hoekwoning) woont naar leeftijdsgroep

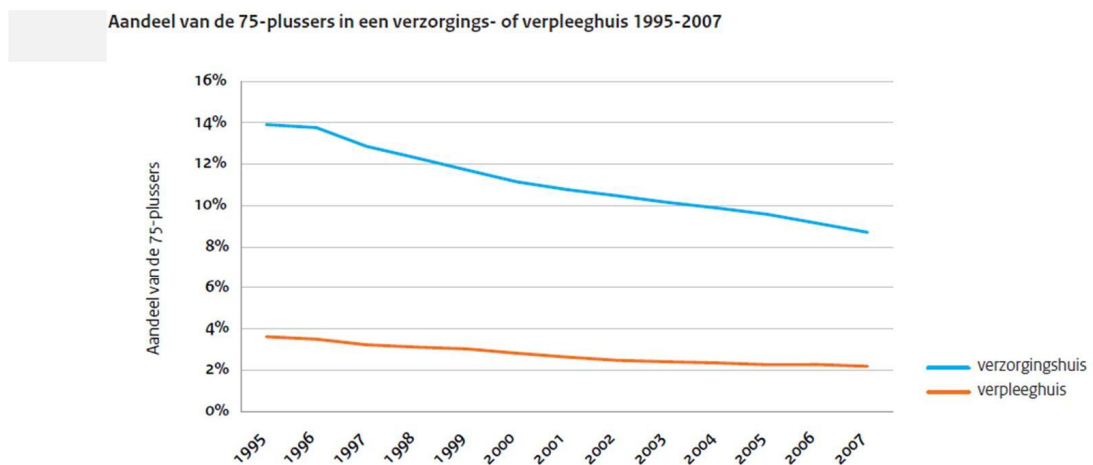
Bron: WoON2006, module woningmarkt

Figuur 11: Type eengezinswoning per leeftijdsgroep (Ministerie van VROM 2010:10)

De nieuwe ouderen zijn meer en meer geneigd zijn om zo lang mogelijk zelfstandig in hun (ruime eengezins-)woning te blijven wonen. Hoewel 55-plussers (de *empty nest*-groep) hun verhuizing het liefst zo lang mogelijk uitstellen - ouderen in (luxe) eengezinskoopwoningen en ouderen met een partner blijven het langst in hun huidige woning⁴² – blijkt de verhuisgeneigdheid onder senioren toch relatief hoog. Ongeveer 13% van de senioren geeft aan binnen 5 jaar te willen verhuizen; dat is slechts 6% lager dan de verhuisgeneigdheid onder alle leeftijdsgroepen in totaal.⁴³

Er mag worden verwacht dat het (in toenemende mate) de eerste voorkeur van ouderen zal zijn om de eigen woning – waar men vaak al geruime tijd naar volle tevredenheid woont – zodanig aan te passen dat men er ook met beperkingen in vooruit kan. Uit WoON55+ blijkt dat anno 2006 circa 21.800 eigenaar-bewoners in eengezinswoningen op het moment van enquêteren een ingrijpende aanpassing van hun woning ter bevordering van de toe- en doorgankelijkheid overwegen. Het ligt in de lijn der verwachting dat dit aantal met de toename van het aantal ouderen in eengezinswoningen in de toekomst (versterkt) toe zal nemen.⁴⁴

De belangrijkste reden voor ouderen die op korte termijn willen verhuizen is de toenemende ongeschiktheid van de woning (43%), en dan in het bijzonder de redenen ‘woning is te groot’, ‘woning is niet gelijkvloers’ en ‘woning alleen met traplopen bereikbaar’. De tweede belangrijkste reden om te willen verhuizen op de korte termijn is de gezondheid/behoefte aan zorg (32%). De eerste reden gaat vaker op voor jongere ouderen, de gezondheid is juist vaker een reden naarmate men ouder is.⁴⁵

Bron: CBS, statistiek Personen in institutionele huishoudens per 1 januari

Figuur 12: Aandeel van de 75-plussers in een verzorgings- of verpleeghuis (Ministerie van VROM 2010:14)

Ouderen staan er voor wat betreft hun woonwensen bekend als kritisch en veeleisend; de noodzaak om te verhuizen is immers niet zo groot als bij overige doelgroepen. Het belangrijkste van de woning vindt men de locatie (96% vindt dit (zeer) belangrijk) en het aantal slaapkamers (94% vindt dit (zeer) belangrijk). Wat betreft de locatie: 79% van de senioren wil binnen de huidige gemeente blijven wonen en dan vaak zelfs nog binnen de eigen kern of wijk.⁴⁶ Van de ouderen die in de periode 2004-2006 zijn verhuisd, is de helft binnen een

straal van anderhalve kilometer verhuisd. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter de gemiddelde verhuisafstand van ouderen. En gegeven eenzelfde opleidingsniveau (en eigendomsverhouding van de woning) verhuizen hoge inkomens over kortere afstand dan lage en middeninkomens.⁴⁷

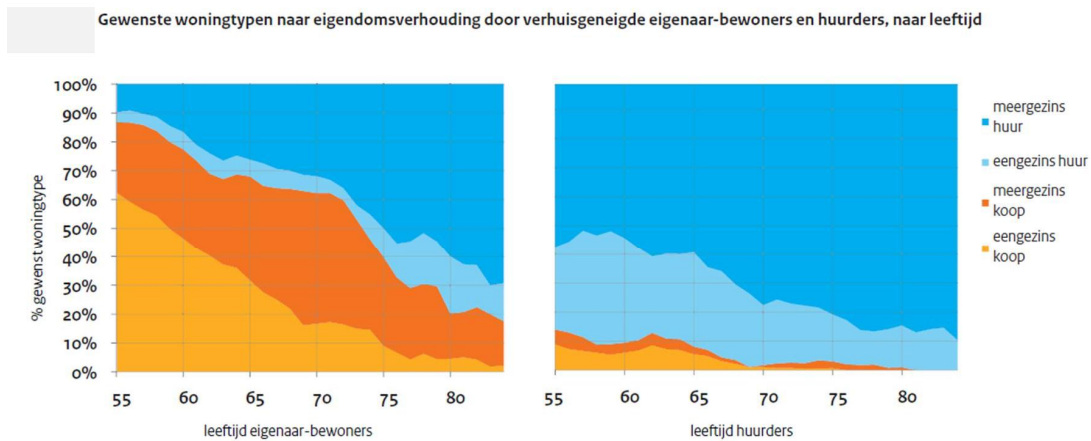
De sociaal-culturele en -economische dynamiek die de samenstelling van de ouderenpopulatie sterk zal veranderen, leidt tot een toename van de behoefte aan grotere, grondgebonden (koop)woningen die tegelijkertijd volledig toegankelijk zijn. Drie kamers is qua grootte eigenlijk wel de minimumnorm. Een substantieel deel van de ouderen tot 70 jaar met een driekamerwoning wil eigenlijk nog liever groter gaan wonen.⁴⁸ Hoewel het vaak gaat om één of tweepersoonshuishoudens, geeft slechts 6% van de ouderen aan een woning met één slaapkamer te willen. Veruit de meeste senioren willen verhuizen naar een woning met twee slaapkamers (67%) en 21% zegt zelfs drie slaapkamers te willen.⁴⁹

Wél gewenst onder verhuisgeneigde ouderen is de nultredenwoning. Vanaf een jaar of 60 wenst ongeveer de helft van de verhuisgeneigden een woning waarvan de woonkamer zonder trappen van buiten af bereikbaar is en waarbij de primaire ruimten (de keuken, het sanitair en minimaal één slaapkamer) vanuit de woonkamer zonder traplopen te bereiken zijn. Vanaf een jaar of 75 geldt dat voor 80% van de verhuisgeneigden.⁵⁰ Ongeacht het woningtype vinden senioren ook de buiten- en bergruimte erg belangrijk.⁵¹

De meeste in een zelfstandige woning wonende ouderen die binnen twee jaar willen verhuizen, willen naar een zelfstandige woning verhuizen. Tot circa 75 jaar geldt dat voor bijna 85%. Hoger opgeleiden, hogere inkomens en eigenaar-bewoners zijn meer geneigd om zelfstandig te willen blijven wonen.⁵² De grootste groep senioren wil verhuizen naar een gelijkvloerse woning; appartementen (stedelijk gebied) en gelijkvloerse eengezinswoningen met tuin (minder stedelijke gebieden) zijn het meest gewild.

Opvallend is dat er meer behoefte is aan gewone appartementen dan aan appartementen met het predicaat 'senioren' of 'zorg'.⁵³ Ongeveer een op de vier op korte termijn verhuisgeneigde ouderen tussen de 60 en 65 jaar wenst 'verzorgd wonen'. Het gaat hier om ouderwoningen met een zorgpost in de nabijheid. Dat aandeel stijgt tot rond de 50% als men de 70 passeert. Tegelijkertijd wil het grootste deel van de ouderen die zoeken naar verzorgd wonen wel zelfstandig in de dagelijkse levensbehoefte (blijven) voorzien. Het merendeel van de vraag naar verzorgd wonen bestaat dus uit huishoudens met weliswaar een bepaalde hulpbehoefte en/of behoefte aan diensten in de omgeving maar tevens de wens de zelfstandigheid te behouden.⁵⁴

Of ouderen met verhuisplannen op korte termijn de voorkeur geven aan een koop- of een huurwoning is afhankelijk van een aantal factoren. Jongere ouderen – vooral als zij reeds eigenaar-bewoner zijn – hebben een voorkeur voor kopen. Ook inkomen (midden en hoog) en opleidingsniveau (minimaal HBO) vergroten de kans dat iemand wil (blijven) kopen. De belangrijkste remmende invloed op de wens om bij de komende verhuizing te kopen is een matige of slechte gezondheid.⁵⁵ Ook het gewenste woningtype – eengezins of meergezins – hangt sterk samen met de leeftijd: hoe ouder, hoe meer men naar een meergezinswoning neigt.⁵⁶

Bron: WoON2006, module woningmarkt

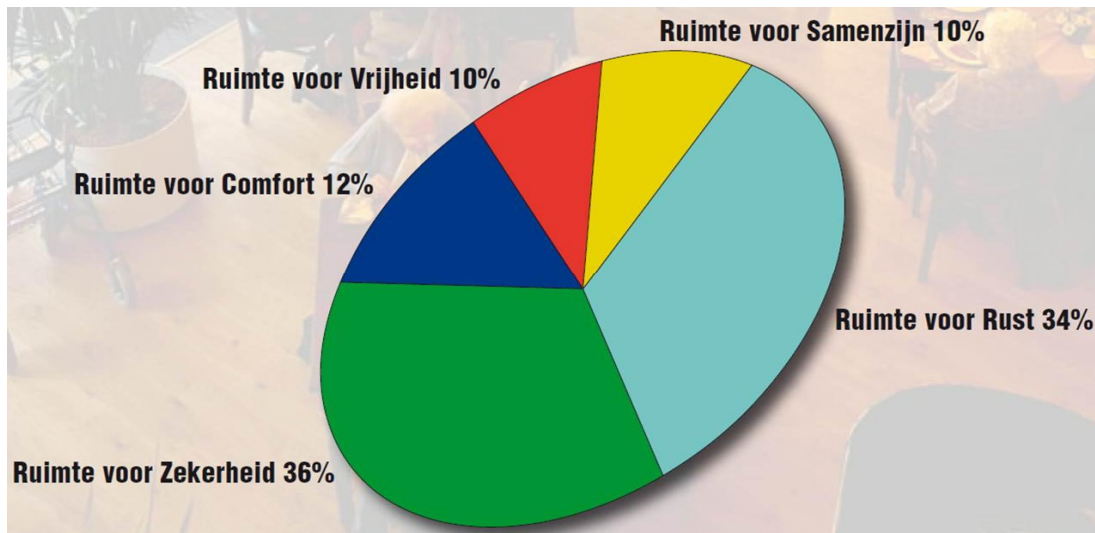
Figuur 13: Gewenste woningtypen naar eigendomsverhouding (Ministerie van VROM 2010:26)

TNO heeft de Zilverbouwwijzer ontwikkeld. Daarin zijn de woonbehoeften van ouderen vertaald naar projecteisen, die als richtlijn kunnen gelden bij het bouwproces. Kort gezegd willen ouderen een veilige woonomgeving waarin ze zoveel mogelijk zelfredzaam zijn.⁵⁷

Nieuwe producten voor ouderen zijn onder meer:

- de kangoeroewoning: meerdere generaties uit een familie wonen in zelfstandige woningen onder een dak
- wonen tussen leeftijdsgenoten: het wonen tussen leeftijdsgenoten in één gebouw of gebied
- verzilverd wonen: oudere eigenaar-bewoners kunnen het vermogen in hun woning vrijmaken door deze aan een woningcorporatie te verkopen terwijl ze er toch zelf in kunnen blijven wonen (maar dan als huurder). De huur wordt betaald uit het vrijgekomen vermogen, het onderhoud komt voor rekening van de woningcorporatie
- het woonzorgfonds: (een deel van) het eigen vermogen, zoals spaartegoeden of de overwaarde van de koopwoning, wordt in een spaarfonds geplaatst. Dit spaarfonds is bedoeld om extra zorg te betalen wanneer dat nodig wordt, maar kan (net als de zorgtoeslag) in beginsel vrij worden besteed. Het verschil met gewoon sparen is dat men nauwelijks belasting hoeft te betalen over een spaartegoed voor zorg.⁵⁸

De kwalitatieve en geografische woonbehoefte van de ouderen – hun onderhoudsbehoefte, het gewenst aantal m², gewilde locaties – is grotendeels afhankelijk van de hun economische situatie en hun vitaliteit. Maar daarnaast wordt lifestyle een steeds belangrijker dimensie voor de woonbehoefte van ouderen, en de diversiteit in levensstijlen groeit. Woonzorg Nederland onderscheidt voor haar klanten vijf woonformules, die passen bij specifieke woonwensen: ruimte voor samenzijn, ruimte voor rust, ruimte voor zekerheid, ruimte voor comfort en ruimte voor vrijheid.

Figuur 14: De woonwensen van de 26.000 klanten van Woonzorg vertaald in vijf woonformules (Woonzorg Nederland 2010)

Onzekerheden rondom wonen

Met het regeerakkoord zijn over sommige zaken, zoals de toekomst van de hypotheekrenteaftrek, keuzes gemaakt. Maar nog steeds zijn er voor de huizenmarkt veel onzekerheden, zoals de ontwikkeling van de woningprijzen. De welvaartsontwikkeling en de ontwikkeling van de huizenmarkt hebben impact op de rol van de woningcorporaties en de omvang van hun investeringsmogelijkheden. Corporaties zouden te maken kunnen krijgen met een ontwaarding van hun vermogen omdat hun woningbezit, om wat voor reden dan ook, minder waard wordt. Ook de rol van duurzaamheid heeft, in meer kwalitatieve zin, impact op de woningcorporaties en hun woningvoorraad.

Minder personen per huishouden, meer m² per persoon?

Mensen gaan sneller en vaker zelfstandig wonen. De mate van individualisering speelt hierin een belangrijke rol. Het aantal personen per huishouden neemt af. In 2010 telde een gemiddeld huishouden 2,2 personen, terwijl dat er 20 jaar eerder, in 1990, nog 2,6 waren. Ook de extramuralisering lijkt er voor zorgen dat de woonintensiteit zal afnemen. Dat heeft een groeiende vraag naar vierkante meters tot gevolg. Terwijl tussen 1996 en 2006 het gemiddelde woongericht per huishouden met 4 m² verminderde, nam in dezelfde periode de gemiddelde woonoppervlakte per persoon toe van 136 tot 139 m².⁵⁹ Lang is aangenomen dat de vraag naar vierkante meters altijd zou stijgen, maar is dat werkelijk in alle scenario's het geval? Het is denkbaar dat in een situatie van economische krimp het aantal vierkante meters per persoon afneemt, of dat bij een nieuwe hang naar collectiviteit het aantal personen per huishouden toeneemt. Een andere interessante factor is de ontwikkeling van de woonkosten per persoon in relatie tot hun inkomen en vermogen.

Stijgende woonquote?

De woonquote is het percentage van je inkomen dat je besteedt aan wonen. Huurders besteedden in 2009 37% van hun inkomen aan wonen, kopers gaven 26% van hun inkomen uit aan wonen. Woonlasten zijn in feite een concurrent van zorgkosten (ongeveer 26% van het bruto-inkomen) en pensioenen (ongeveer 24% van het bruto-inkomen). Voor zowel huurders als kopers geldt dat het huidige kabinetsbeleid zal leiden tot een stijging van de

woonquote op korte termijn. De huurquote stijgt door liberalisering van de huursector (voor hogere inkomensgroepen stijgen de woonlasten met meer dan 10% in vier jaar); de koopquote zal stijgen door verplichte aflossing en stijgende hypotheekrentes van banken die buffers moeten opbouwen. Op langere termijn kan de woonquote zowel stijgen als dalen. Wanneer de woonquote stijgt, gaat dit uiteraard ten koste van andere uitgaven.

Blijft de woning deel van het vermogen (overwaarde)?

Koopwoningen zijn niet alleen een consumptiegoed, maar ook een belegging. Daarmee zijn ze in feite een deel van het vermogen. Op dit moment is de overwaarde van Nederlandse huizen gemiddeld meer dan 40%, maar er zijn enorme verschillen tussen cohorten en regio's. Zal er in de toekomst nog sprake zijn van overwaarde en zo ja, wil men die dan liquide maken? Onder meer de ontwikkeling van de woningprijzen en financieringsmogelijkheden zullen hierin bepalend zijn. Maar evenals in de huidige woningmarkt zouden de verschillen in verschillende leeftijdscohorten en geografische regio's groot kunnen zijn.

Nog beperktere financiering?

De financiering van de woningmarkt is van veel factoren afhankelijk. Voor de koopsector zijn de rentestanden en de financieringsbereidheid van banken doorslaggevend. In de huursector heeft wet- en regelgeving grote invloed op de betaalbaarheid. Corporaties worden sterk beïnvloed door bewegingen op de financiële markten. Voor zowel de koop- als de huursector geldt dat er nauwe banden zijn met de arbeidsmarkt en de kapitaalmarkt. Onder invloed van externe omstandigheden – de economie, niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten, overheidsbeleid – kunnen de hypotheekrente en de woningprijzen in de komende 20 jaar stijgen, maar ook dalen. Het is denkbaar dat de mogelijkheden voor financiering beperkt blijven of nog beperkter worden, maar ook is voorstelbaar dat er juist weer meer ruimte komt.

3 Zorgtrends en -onzekerheden

Zorgtrends

- Levensverwachting stijgt
- Groei aantal ouderen en aantal chronisch zieken
- Aantal ziekenhuisopnamen stijgt, gemiddelde duur daalt
- Zorguitgaven stijgen
- Scheiden wonen en zorg

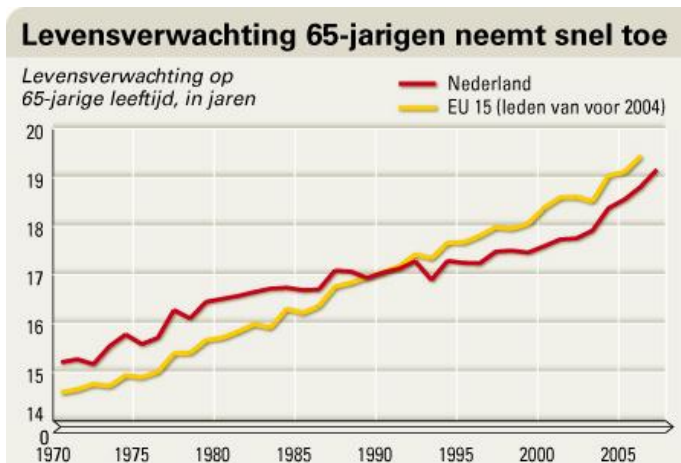
Onzekerheden rondom zorg

- Meer informele zorg?
 - Kleinere zorgbudgetten en minder investeringen in zorg?
 - Verder groeiende arbeidsproductiviteit?
 - Nieuwe toetreders op de Nederlandse markt?
 - Wordt de zorg van een aanbod- een vraagmarkt?
-

Zorgtrends

Levensverwachting stijgt

De gemiddelde levensverwachting bij geboorte is de afgelopen decennia flink toegenomen: in 1981 was de levensverwachting bij mannen 72,71 jaar en bij vrouwen 79,32 jaar. In 2010 was de levensverwachting bij mannen 78,71 jaar en bij vrouwen 82,72 jaar.⁶⁰ De belangrijkste redenen voor deze stijging zijn de toegenomen medische mogelijkheden en de betere gezondheidszorg.⁶¹ Vooruitgang op het gebied van medicijnen en gezondheidszorg, bijvoorbeeld voor dementerenden, kan de vraag naar intramurale zorg beïnvloeden, bijvoorbeeld doordat mensen langer zelfstandig kunnen blijven wonen. Ook leidt vooruitgang in de zorg tot ethische discussies over de kwaliteit van leven en de mogelijkheid om er zelf mee te stoppen.

Figuur 15: Levensverwachting neemt toe (WHO Regional Office for Europe)

Groei aantal ouderen en aantal chronisch ziekten

Het aandeel 65-plussers loopt naar verwachting op van 16% begin 2012 tot 26% in 2040. In de twintig jaar daarna blijft het volgens de huidige informatie op die waarde. Rond 2040 zal het grootste aantal 65-plussers worden bereikt. Hun aantal groeit van 2,7 miljoen begin 2012 naar 4,7 miljoen over 30 jaar. In de komende decennia is niet alleen sprake van een snelle vergrijzing, maar ook van een dubbele vergrijzing. Binnen de groep 65-plussers neemt het aandeel 80-plussers vanaf medio jaren twintig sterk toe, van een kwart naar 44% begin jaren vijftig. Rond 2055 worden 2,0 miljoen 80-plussers voorzien, tegen 0,7 miljoen nu.⁶²

Ook het aantal chronisch ziekten groeit.⁶³ De mens wordt ouder, het aantal 50-plussers met een zorgvraag stijgt, het aantal chronisch ziekten neemt toe en één op de drie chronisch ziekten heeft meerdere aandoeningen (co-morbiditeit). Op korte en middellange termijn zijn leefstijl gerelateerde aandoeningen als hart- en vaatziekten, COPD, diabetes, depressie en angststoornissen als top vijf belangrijkste aandoeningen benoemd in de preventienota van VWS (Niet van later zorg, 2008). Wanneer deze trends vertaald worden naar de toekomst dan blijkt dat nek- en rugklachten, artrose, coronaire hartziekten en diabetes in de top 5 staan van meest voorkomende aandoeningen in 2020. Ten aanzien van de incidentie van ziekte en aandoeningen zijn de ziekte van Parkinson (40,6%), coronaire hartziekten (40,7%), hartfalen (46%), beroerte (41,3%), COPD (37,6%) en heupfracturen (38,8%) de snelst stijgende aandoeningen.⁶⁴

Wat betreft chronisch ziekten zal, door de relatie tussen ouderdom en dementie, de groep dementerenden in de toekomst fors toenemen, en een oplossing voor deze ziekte is nog niet in zicht. Dit zal niet alleen de zorgkosten raken, maar ook een behoorlijke maatschappelijke impact hebben, bijvoorbeeld voor mantelzorg en vrijwilligers.

Het aantal ouderen en het aantal chronische ziekten hebben ook te maken met de tijdslijn. Huidige prognoses zijn gebaseerd op de huidige ongezonde generaties. In 2010 had 41,7% van de Nederlanders ouder dan 4 jaar overgewicht.⁶⁵ Een groot gedeelte van de hedendaagse jeugd lijkt zich echter sterk bewust van de effecten van een (on)gezonde levensstijl. Mogelijk wordt deze kennis uiteindelijk omgezet in ander gedrag. En wellicht worden er nieuwe oplossingen bedacht om chronische ziekten uit te bannen; dat geldt dan ook voor

jongere generaties. We kunnen dus niet eenvoudigweg historische data lineair extrapoleren naar de toekomst.

Opvallend is dat de levensverwachting van hoogopgeleide mensen 6 à 7 jaar hoger is dan die van laagopgeleiden. Hoogopgeleiden leven ook veel langer in goede gezondheid dan laagopgeleiden. In de afgelopen 10 jaar zijn deze verschillen tamelijk constant gebleven. Mensen met een opleidingsniveau van vmbo of havo-vwo-mbo nemen met hun levensverwachting een middenpositie in.⁶⁶ De stijging van het algemene opleidings- en welvaartsniveau in Nederland kan in de toekomst ook een effect hebben op (de prognoses voor) de levensverwachting.

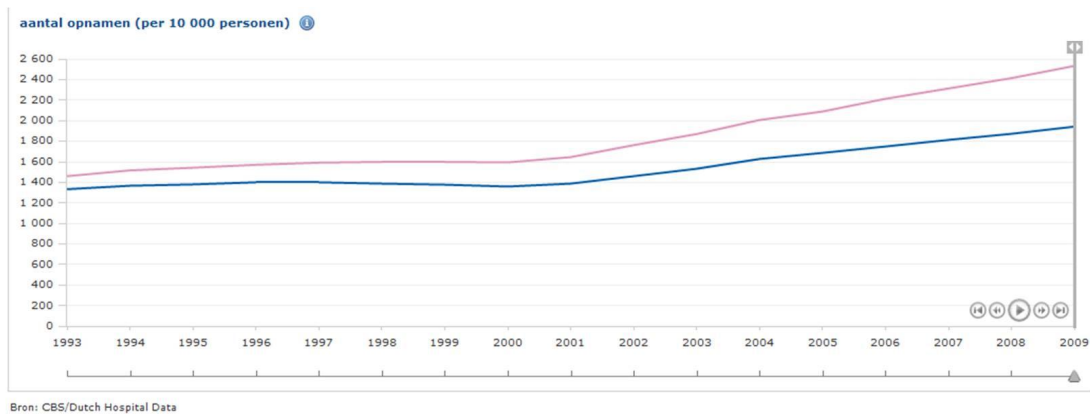
Een ander aspect is de etnische samenstelling van de bevolking. Het aandeel nieuwe Nederlanders van niet-westerse afkomst is in bepaalde regio's sterk toegenomen. De eerste generatie bereikt de leeftijd van 65 jaar en heeft in toenemende mate specifieke zorgvragen. Hun gezondheid is relatief slecht in vergelijking met die van autochtone leeftijdsgenoten en deze groep vindt moeizamer de weg naar zorgvoorzieningen. Allochtone ouderen doen een sterk beroep op hun kinderen, maar die kunnen steeds moeilijker voldoen aan de zorgvraag van hun ouders.⁶⁷ We staan dus wellicht aan de vooravond van de intrede van een nieuw cohort zorgbehoevenden met andere zorgwensen.

Aantal ziekenhuisopnamen stijgt, gemiddelde duur daalt

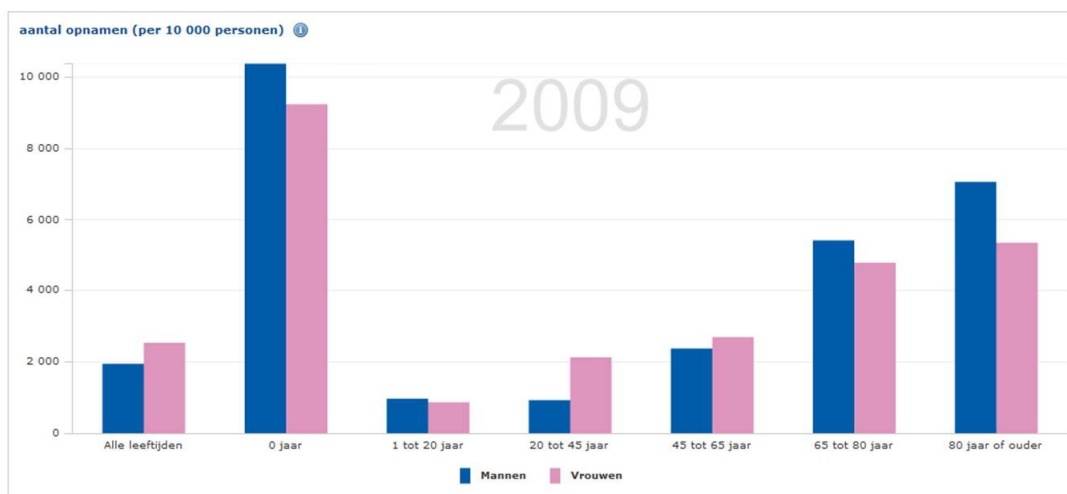
Het aantal ziekenhuisopnamen is de afgelopen jaren gestegen onder zowel mannen als vrouwen (zie figuur 17).⁶⁸ De stijging die zichtbaar is vanaf 2001 heeft te maken met de invoering van een actieplan van de overheid om de wachtlijsten in de ziekenhuiszorg te verkorten.

De gemiddelde duur van een ziekenhuisopname is wel afgenomen. In 2009 bedroeg de gemiddelde klinische ligduur nog 5,8 dagen, in 2010 was deze afgenomen tot 5,5 dagen. De kortere ligduur gaat gepaard met een hoger aantal opnames per bed. Lag het gemiddeld aantal opnames per bed in 2009 nog rond de 82, in 2010 is dit met gemiddeld 7% gegroeid, variërend van 63 opnames per bed in de UMC's tot 96 opnames per bed in de topklinische ziekenhuizen.⁶⁹

Wanneer de ziekenhuisopnamen worden gecategoriseerd naar leeftijd blijkt dat, afgezien van de grote groep 0-jarigen (geboortes in het ziekenhuis), de groepen tussen 65 en 80 jaar en vanaf 80 jaar het grootste deel van de ziekenhuisopnamen voor hun rekening nemen in 2009.⁷⁰

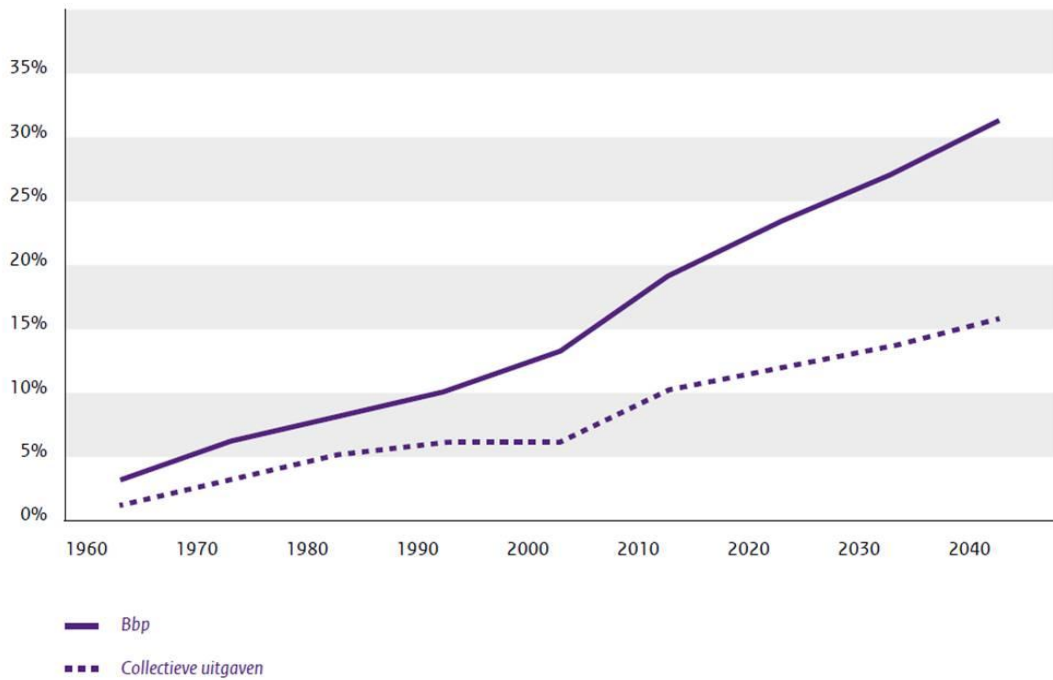
Figuur 16: Aantal ziekenhuisopnamen voor alle diagnoses per 10.000 personen (CBS Statline 2012)

Figuur 17: Aantal ziekenhuisopnamen voor alle diagnoses naar leeftijd (CBS Statline 2012)

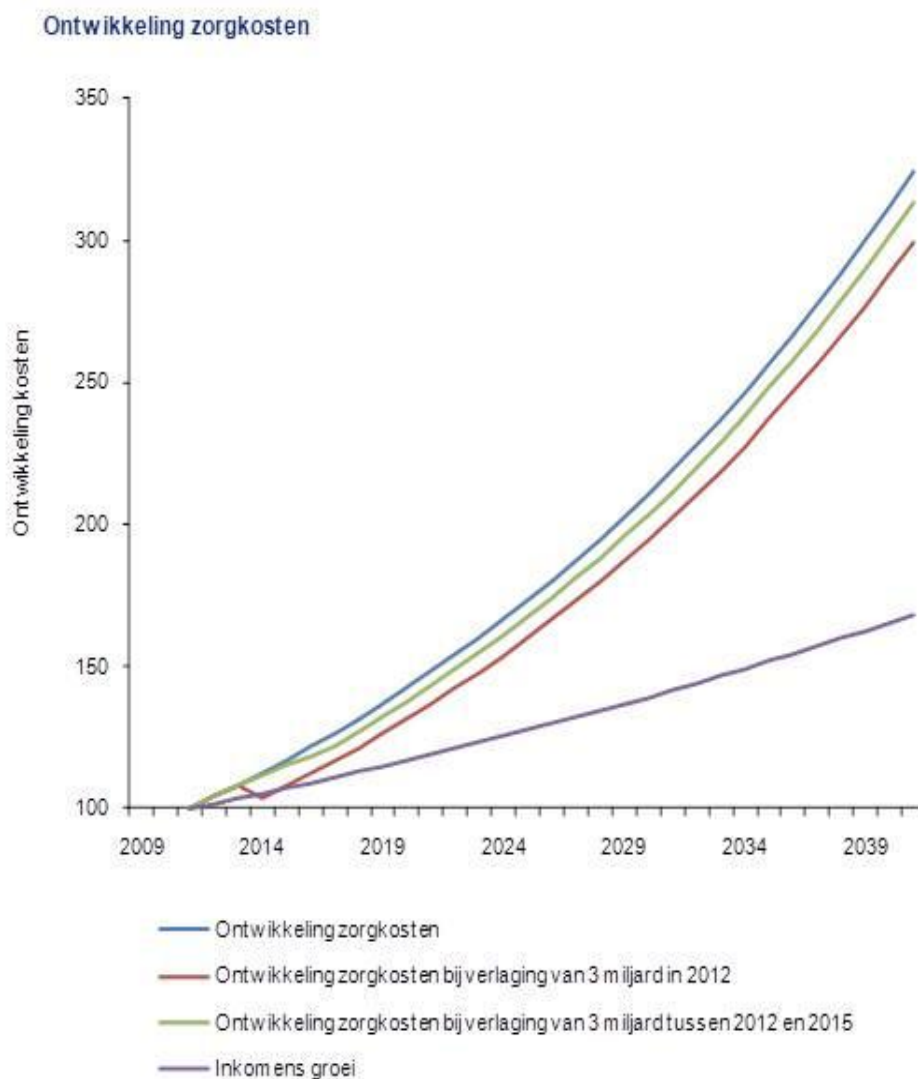
Zorguitgaven stijgen

De afgelopen decennia zijn de zorguitgaven sterk gestegen. Besteedde Nederland in 1972 nog 8,7% van het BBP aan zorg, in 2010 was dat 14,8%. In 1980 werd per hoofd van de bevolking € 1.223 uitgegeven aan zorg, in 2010 was dat opgelopen tot € 5.243 (zie figuur 19).⁷¹

Figuur 18: Collectieve zorguitgaven (trend en projectie) als percentage van het BBP en de collectieve uitgaven (VSO, SCO en BZK 2010:39)

In 2012 komen de zorguitgaven per gemiddelde Nederlander uit op ongeveer € 5.600. In 2000 was dat de helft.⁷² Die explosieve stijging komt niet alleen door de vergrijzing – die verklaart slechts 15% van de kostentoeename – maar heeft ook te maken met het huidige zorgstelsel, dat zorgaanbieders zou aanzetten tot het maximaliseren van omzet en productie. Prikkel om zorgeuro’s doelmatig te besteden ontbreken. De focus ligt op omzet en verrichtingen en investeringen in preventie; verbetering van de leefstijl en ondersteuning van mensen om zelf hun gezondheid te managen blijven achter.⁷³

Figuur 19: Projectie zorgkosten en inkomensgroei (Bos 2012b:9)

Tussen 2000 en 2008 groeide de arbeidsproductiviteit in de zorg met 0,8% per jaar. Daar waar zorg mensenwerk blijft – bijvoorbeeld in aandacht, verpleging en verzorging – wordt niet verwacht dat de arbeidsproductiviteit spectaculair zal stijgen, hoewel er nog wel kansen liggen in de inzet van de professional aan het roer in plaats van de manager. Een voorbeeld is Buurtzorg, een alternatief voor thuiszorg, dat werkt met kleine autonome ‘Buurtzorgteams’ van wijkverpleegkundigen en wijkzickenverzorgenden. Zo wordt hun oplossend vermogen en professionaliteit ten volle benut.

Deze Buurtzorgteams worden ondersteund door een landelijke organisatie. De kosten van management en overhead worden zo beperkt mogelijk gehouden en de efficiëntie en productiviteit zijn hoger.^{74 75} Op het terrein van taakspecialisatie en differentiatie, concentratie (van specialistische functies) en deconcentratie (van generiek zorg) zijn ook wel meters te maken in arbeidsproductiviteit. Ook technologische ontwikkelingen dragen bij aan efficiënter werken. Bovendien zal technologische vooruitgang naar verwachting de mogelijkheden in de zorg vergroten.

Scheiden wonen en zorg

Een van de maatregelen om de stijgende zorgkosten in te dammen is het scheiden van wonen en zorg: de collectieve zorguitgaven zullen dalen, omdat het verblijf voor mensen met een lichte zorgvraag in een zorginstelling niet langer meer vergoed wordt uit de AWBZ. Voor de extramuralisering was daartoe de normatieve huisvestingscomponent (NHC) al ingevoerd, een vaste vergoeding voor zorginstellingen voor de kapitaallasten van het gebouw boven het zzp-tarief (per uur of per dagdeel).

Zo krijgen zorginstellingen een lagere vergoeding voor hun vastgoed en worden ze gestimuleerd om hun woonaanbod af te stemmen op de wensen van cliënten. Het betreft een geleidelijke invoering in vijf jaar, te beginnen in 2013. Zorginstellingen gaan hierdoor meer risico lopen, want ze ontvangen alleen geld voor cliënten aan wie ze zorg verlenen en leegstand wordt dus niet meer vergoed. Vanaf 2018 nemen de risico's nog meer toe, omdat dan verzekeraars en zorginstellingen mogen onderhandelen over de hoogte van de nhc-vergoedingen.

Behalve zorginstellingen maken ook gemeenten zich zorgen over het tempo waarin het scheiden van wonen en zorg wordt doorgevoerd en de maatschappelijke en financiële gevolgen daarvan. Zij vrezen vanaf januari een toeloop op de Wmo door de invoering van scheiden van wonen en zorg. In het regeerakkoord is inmiddels besloten tot de overheveling van het onderdeel begeleiding AWBZ naar de Wmo, vanaf 2015, met 25% budgetkorting. Volgens het regeerakkoord worden gemeenten 'geheel verantwoordelijk voor de activiteiten op het gebied van ondersteuning, begeleiding en verzorging. De aanspraken worden beperkt, dienstverlening wordt versoberd en meer gericht op waar ze het hardste nodig is en gaat vallen onder de Wmo'.⁷⁶

Als we het CBS volgen, dan nemen we aan dat 'even na 2015' de transformatie van de zorgsector (gepaard gaande met de afbouw van de intramurale capaciteit) zover is gevorderd dat er niemand meer intramuraal woont die ook zelfstandig zou kunnen wonen. Het aandeel ouderen (per leeftijdsgroep) dat op dat moment in een verpleeg- of verzorgingshuis verblijft, kan min of meer als norm gelden voor de behoefte aan intramurale huisvesting. Vanaf 2015 zou als gevolg van de aanname van het CBS de behoefte aan intramurale huisvesting dan ook in aantallen weer toe gaan nemen.⁷⁷

Met de invoering van het scheiden van wonen en zorg hebben instellingen in feite drie keuzes: stoppen met de exploitatie van kamers en appartementen, om zich te richten op de zwaardere zzp's of om huur te gaan vragen voor hun kamers.

Trendbreuk in de zorg: van groei naar krimp

In plaats van investeringen in verbetering en uitbreiding van zorg en verzorging (wachtlijstbestrijding, meer personeel) in de afgelopen jaren, zal de zorg de komende jaren minder geld krijgen. In de eerste plaats zal zorg steeds beperkter gedefinieerd worden (wonen is niet langer zorg, huishoudelijke verzorging is niet langer zorg). Veel minder activiteiten zullen onder de noemer 'zorg' komen te vallen. In de tweede plaats zullen mensen veel minder recht kunnen laten gelden op zorg: alle normen worden aangescherpt en alle vergoedingen worden beperkt.

Onzekerheden rondom zorg

Meer informele zorg?

De gezondheidszorg telde in 2008 1,2 miljoen werknemers; in datzelfde jaar waren er in Nederland 3,5 miljoen mensen die als mantelzorger hulp gaven aan een hulpbehoevende of zieke. Van deze groep verleenden 1,1 miljoen mantelzorgers intensief en langdurig hulp. De verhouding tussen formele en informele zorg zal onder meer afhankelijk zijn van beschikbare budgetten. De verhouding tussen formele en informele zorg gaat mogelijk ook gepaard met een herdefinitie van het begrip zorg.

Veel taken, zoals thuiszorg en kinderopvang, waren vroeger veelal onbetaald werk, maar zijn de afgelopen decennia geëconomiseerd onder invloed van overheidsbeleid en individualisering. Het is onzeker of we ons bewegen richting een wereld waarin informele zorg weer belangrijker wordt –wijkgericht werken, samenredzaamheid, een nieuwe vorm van sociale cohesie – of dat de bereidheid tot solidariteit haar grenzen al heeft bereikt en formele zorg de overhand zal krijgen. Informele zorg hoeft overigens niet onbezoldigd te zijn: er kan (zwarte) betaling tegenover staan. En die betaling kan ook plaatsvinden door de uitruil van zorg tegen goederen of diensten; dan is er sprake van de-economisering.

Verwacht wordt dat de nadruk veel meer komt te liggen op informele zorg – en daarmee zullen we het op termijn geen zorg meer gaan noemen. We zullen een omslag gaan maken van *pamperen* naar het bevorderen van zelfstandigheid en de inzet van sociaal netwerk en familie wordt belangrijker.

Figuur 20: Beleidsvisie op langdurige zorg (Coöperatie VGZ)

Voor de langdurige zorg zal er in de toekomst naar verwachting eveneens minder geld uit algemene voorzieningen zijn voor meer mensen. Eigen bijdrages in de vorm van eigen risico, inkomens- en/of vermogensafhankelijke bijdrages zullen toenemen. Dat betekent dat de informele markt verder zal toenemen. Dit sluit ook aan bij de visie van Coöperatie VGZ op *cure/care*-wijknetwerken; in de toekomst zal 'de zorg' meer gericht zijn op preventieve, collectieve voorzieningen en minder op individuele voorzieningen. Verder zal de doe-het-

zelfgedachte ook doordringen tot het domein van zorg en gezondheid. Er zijn voor consumenten steeds meer apps en apparaten gericht op gezondheid, voor preventie, onderzoek, monitoring, verbetering en beheersing.⁷⁸

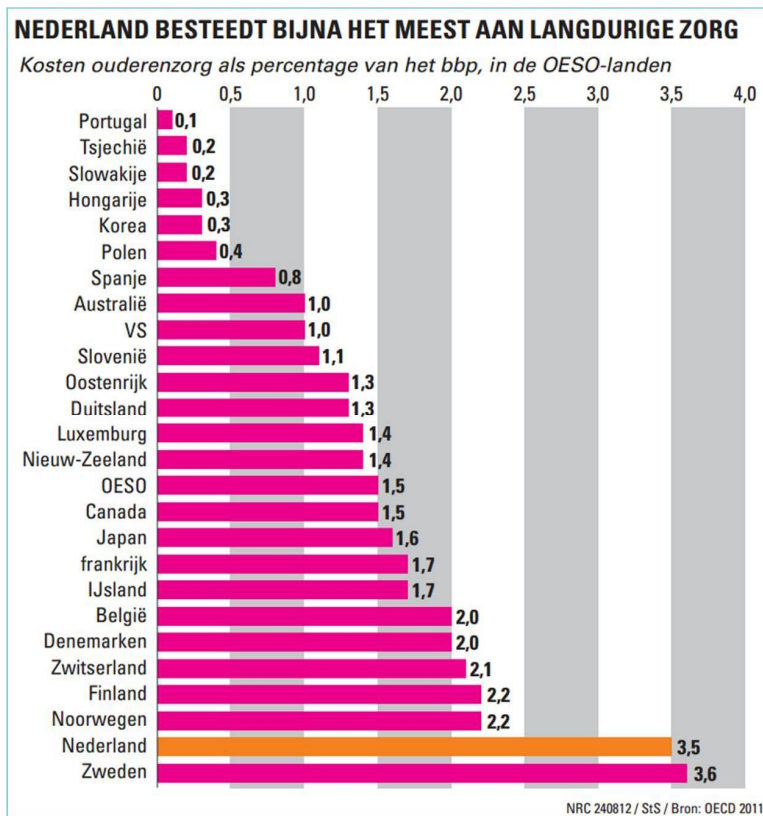
Figuur 21: Zorg zal in de toekomst beginnen bij preventieve voorzieningen (Coöperatie VGZ)

Bovenstaande ontwikkelingen kunnen moeilijkheden opleveren voor mensen die niet in staat zijn hun informele netwerk te activeren, maar ze kunnen ook een bron van vernieuwing zijn. Mensen die het kunnen (in sociaal, intellectueel en financieel opzicht) zullen allerlei nieuwe vormen van samenwerking creëren, zoals een activiteitenmiddag om eenzaamheid bij ouderen te voorkomen, elkaar helpen met papierwerk of klusjes, een buddysysteem of het samen opstarten van een wandel- of sportclubje. Dit zal veelal kleinschalig gebeuren, en waar mogelijk in het zwarte circuit. Maar wellicht liggen hier ook kansen voor grotere organisaties voor de zekerheidszoekers.

Kleinere zorgbudgetten en minder investeringen in zorg?

Op dit moment bedragen de zorgkosten €5.600 per persoon per jaar. Zorgbudgetten zijn groot, maar staan onder druk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het Lente-akkoord en de SER-studie Noot. Terwijl bezuinigingen onafwendbaar lijken, stijgt de vraag. In vergelijking met andere landen zijn de *care* kosten in Nederland heel hoog. Het percentage van het bbp dat wordt besteed aan langdurige zorg is in Nederland 3,5%, tegen 1,3% in Duitsland en 1,7% in Frankrijk.

Relatief zijn de kosten voor Nederland dus bijna drie keer hoger dan voor Duitsland en ruim twee keer hoger dan voor Frankrijk. In absolute cijfers zijn we zelfs het duurste uit van alle OECD-landen: de kosten van langdurige zorg per inwoner zijn in Nederland \$ 1.431 per inwoner, tegen \$ 470 in Duitsland en \$ 564 in Frankrijk.⁷⁹

Figuur 22: De Nederlandse ouderenzorg is goed, maar de kostenontwikkeling baart onrust (Schravesande 2012)

Gemiddeld is ruim driekwart van de mensen met langdurige zorg boven de 65 jaar en de helft boven de 80 jaar. De kosten voor verpleeg- en verzorgingstehuizen beslaan een substantieel deel van de ouderenzorg: naar schatting zo'n tweederde. De kosten per inwoner voor verpleeg- en verzorgingstehuizen zijn in Nederland ook veel hoger dan in omliggende landen: \$ 1.107 per inwoner, versus \$ 328 in Duitsland en \$ 225 in Frankrijk.⁸⁰

Gezien de hoge zorgkosten lijkt het bijna een zekerheid dat er, ongeacht de kleur van toekomstige kabinetten, slechts zeer beperkte groei ruimte aanwezig zal zijn. Indien echter de markt verder gaat privatiseren zal vreemd kapitaal toestromen en zorgen voor nieuw aanbod. Ter illustratie: alle zorgmarkten die tot nu toe geprivatiseerd zijn groeien in omvang. Tegelijk worden ze ook minder makkelijk toegankelijk.

Verder groeiende arbeidsproductiviteit?

Tussen 2000 en 2008 groeide de arbeidsproductiviteit in de zorg met gemiddeld 0,8% per jaar. De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de verschillende scenario's zal onder meer afhankelijk zijn van technologische ontwikkelingen en van de noodzaak om te innoveren. Nu al wordt geëxperimenteerd met bijvoorbeeld virtuele verzorgingshuizen. De nieuwe ouderen zijn veel meer vertrouwd met technologie en hun niveau van technologie-adoptie is hoger. Dat zal gevolgen hebben voor hun toekomstige levensstijl.

Verwacht wordt dat er onder meer door toepassen van technologie veel zal veranderen in de zorg. De noodzaak voor het toepassen van technologie zal verder toenemen als blijkt dat het goedkoper is en als er schaarste is van zorgpersoneel. Daar waar het de *cure* betreft zal

de technologie volgens velen voor veel vernieuwing zorgen. Niet alleen bij de zorgaanbieders, die door technologie het zorgproces efficiënter kunnen maken, maar ook bij de klant: bijvoorbeeld door technologie die erop gericht is de klant zelf in staat te stellen zijn zorg te regelen (zelfmanagement). Zelfmanagement bij diabetespatiënten zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot een besparing van 13% in het totale aantal zorguren en eHealth bij COPD zou mogelijk kunnen leiden tot een besparing van 20% op eerstelijns zorg.⁸¹ Daar waar zorg mensenwerk blijft (aandacht, verpleging, verzorging en dergelijke) is minder ruimte voor besparingen.

Toepassingen van technologie zullen in eerste instantie in de woonomgeving plaatsvinden, om gemak en veiligheid te vergroten. Daar kan technologie bijvoorbeeld worden ingezet voor bewaken, communiceren en begeleiden.

Nieuwe toetreders op de Nederlandse markt?

In bepaalde scenario's is goed denkbaar dat er meer ruimte komt voor de toetreding van buitenlandse partijen tot de Nederlandse markt, zowel op het gebied van pensioenen als op het gebied van zorg. Regelgeving zal hierin een belangrijke factor zijn. Vooral in de zorg zijn cultuurverschillen en de mate waarin deze overbrugd kunnen worden van belang voor het succes van buitenlandse toetreders.

De markt voor zorgverzekeringen ziet langzaam al wat meer nieuwe (commerciële) toetreders. Dit aantal kan toenemen als het financieel aantrekkelijk is en blijft om de zorgmarkt te betreden en als de regeldruk afneemt. Kortom: waar geprivatiseerd wordt, zullen aanbieders verschijnen. Ook hier wordt verwacht dat voor de *care* markt de grootste vernieuwingsimpulsen in eerste instantie vanuit het woondomein zullen komen. Daarin willen mensen investeren. Wellicht dat hier een koppeling gemaakt kan worden met nieuwe financiële producten; de overheid zal dit dan waarschijnlijk wel fiscaal moeten faciliteren. In praktische zin zou een uitbreiding van de vitaliteitsregeling (meer sparen voor zorgdoelen) al een belangrijke stap zijn.

Enkelvoudige *care* zorg zal een lage marge opleveren en ondervindt veel concurrentie vanuit het (informele) huishoud- en welzijnscircuit. Maar stel dat bijvoorbeeld de huidige hospices, die een mooie mix van formele en informele zorg zijn, verdwijnen, dan zou dat in financieel opzicht een aantrekkelijke markt kunnen zijn. In deze laatste fase lijkt geld geen rol meer te spelen, zo blijkt uit het succes van de uitvaartbranche.

Wordt de zorg van een aanbod- een vraagmarkt?

Op dit moment is de zorg nog vooral een aanbodmarkt, waarin de instituties het groten-deels voor het zeggen hebben. Is het denkbaar dat in sommige scenario's de vraag bepalend wordt en dat de klant of patiënt eisen kan gaan stellen?

Vermoedelijk zal de cliënt meer eisen gaan stellen als de rekening via de cliënt loopt en er voldoende aanbod is. Maar het is ook een autonome ontwikkeling vanuit de klant dat die zich steeds kritischer zal gaan opstellen. De nieuwe oudere is beter opgeleid en heeft meer mogelijkheden. Zorginstellingen stellen steeds meer de klantwensen, gekoppeld aan professionele kwaliteitscriteria vanuit de aanbieders, centraal. Deze ontwikkeling zal naar verwachting onder druk van allerlei belangengroepen alleen maar toenemen. Als de toegang

tot het collectieve stelsel voorzien wordt van behoorlijke inkomens- of vermogensafhankelijke eigen bijdragen zal de klant zich steeds meer wenden tot het private circuit en daarmee zijn eigen preferenties laten domineren. De vraagkant zal dus toenemen.

4 Pensioentrends en -onzekerheden

Pensioentrends

- Van ruimte naar structurele krapte op de arbeidsmarkt
- Regionale specialisatie
- Meer zzp'ers en tijdelijk werk
- Aantal tweeverdieners sterk gestegen
- Stijgende vermogensposities
- Aandeel eerste pensioenpijler krimpt
- Verschuiving van risico's
- Europeanisering

Onzekerheden rondom het pensioen

- Meer tijdelijk werk?
 - Personeelstekort?
 - Minder draagvlak voor tweede pijler?
 - Kleinere balanstotaal en vermogensdaling?
-

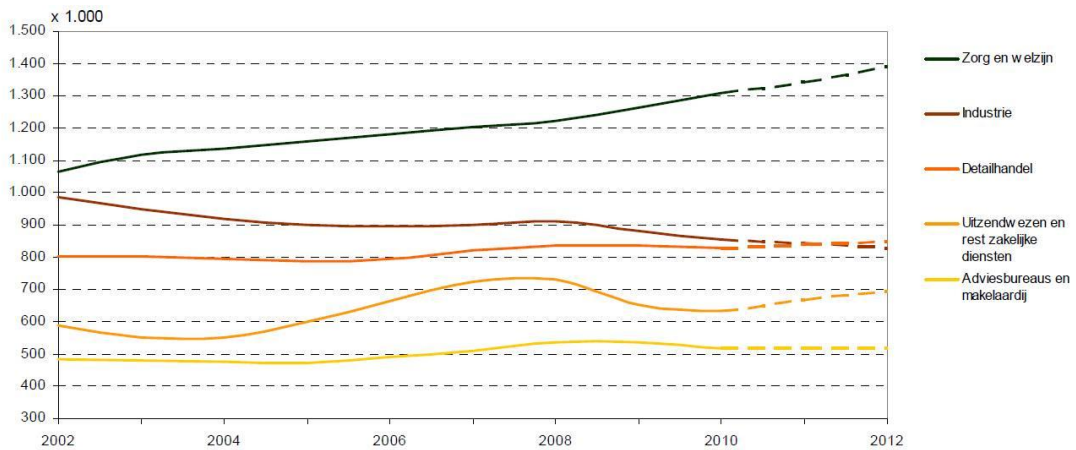
Zoals al in de inleiding vermeld onderscheiden we in pensioen verschillende elementen: arbeid (nodig voor de opbouw van pensioen), inkomen (het pensioen genereert inkomen voor de gepensioneerde) en vermogen (pensioen is vermogen).

Arbeidsmarkttrends

Van ruimte naar structurele krapte op de arbeidsmarkt

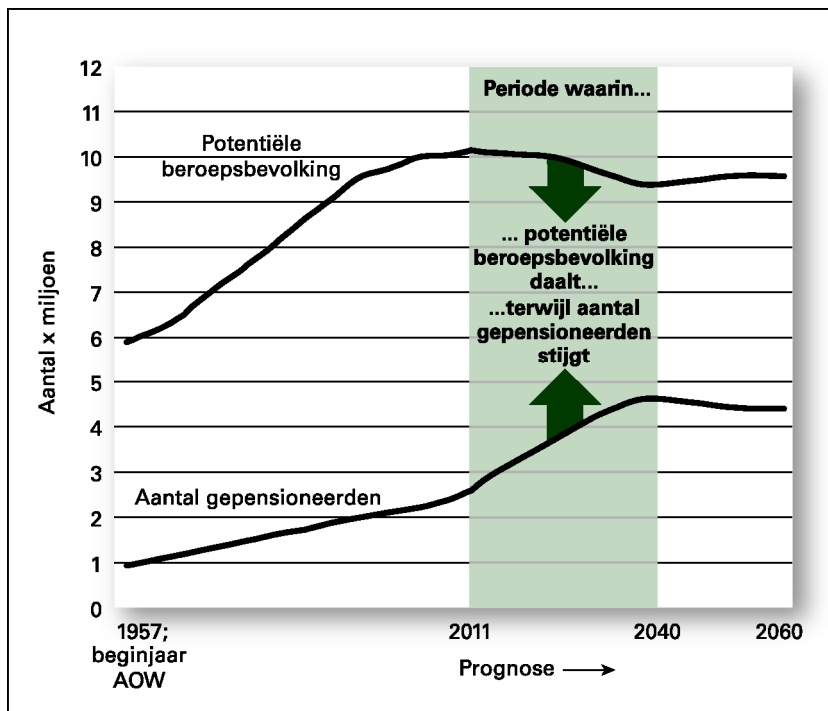
De Nederlandse arbeidsmarkt kende jarenlang overschotten met hoge werkloosheid in de jaren tachtig. Rond de eeuwwisseling nam deze ruimte af. Op het moment is tijdelijk geen sprake van schaarste aan arbeid, als gevolg van de economische crisis. Maar voor de langere termijn wordt structurele krapte voorzien, vooral ten gevolge van vergrijzing en ontgroening.

Voor de werkgelegenheid in de zorg- en welzijnssector groeit al jaren fors (zie figuur 24). Driekwart van de banengroei in het afgelopen decennium is toe te schrijven aan de zorg.⁸² Het aantal dienstverlenende beroepen neemt steeds verder toe, wat ten koste gaat van productieberoepen. Werkgelegenheidskrimp ziet het UWV vooral in de industrie. Dat komt onder meer doordat de industriële sector relatief weinig groeit, door toenemende concurrentie en de verplaatsing van productie naar elders, en door een forse toename van de productiviteit als gevolg van schaalvergroting, mechanisering en automatisering.⁸³ In het openbaar bestuur neemt naar verwachting de werkgelegenheid op korte termijn sterk af door de voorgenomen bezuinigingen.⁸⁴

Figuur 23: Banenontwikkeling per sector (UWV WERKbedrijf 2011:37)

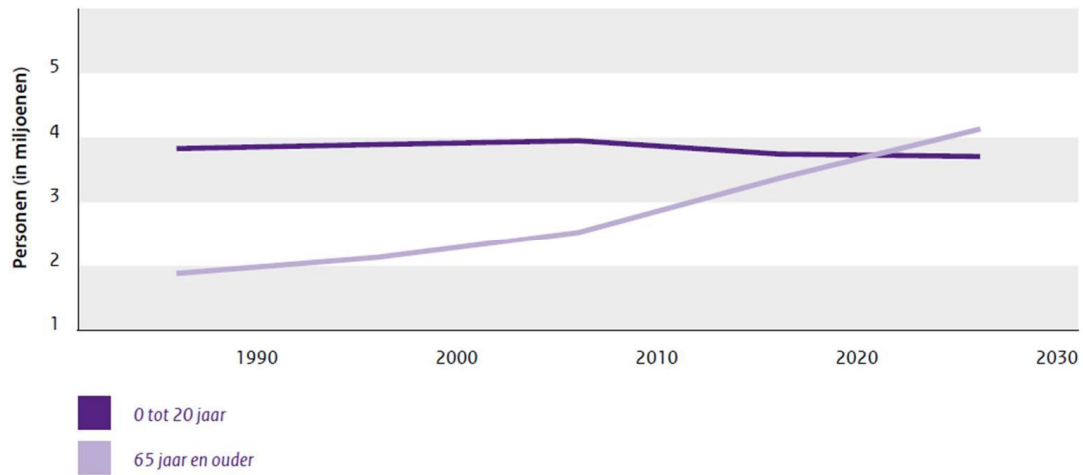
Wanneer we de trend van vergrijzing extrapoleren, zien we twee belangrijke gevolgen voor de arbeidsmarkt. Ten eerste zal door de vergrijzing het arbeidsaanbod in Nederland dalen; tussen 2010 en 2020 bereiken de babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd. Dit wordt niet gecompenseerd met nieuwe toestroom op de arbeidsmarkt, waardoor de omvang van de beroepsbevolking daalt.⁸⁵ Groei van de beroepsbevolking moet de komende jaren volgens het UWV dan ook vooral komen uit een toename van de participatiegraad, vooral onder vrouwen en ouderen.

Figuur 24: Historisch omslagpunt verhouding potentiële beroepsbevolking - gepensioneerden (Tweede Kamer der Staten-Generaal 2011:8)

Ten tweede vraagt diezelfde vergrijzing juist om extra arbeidskrachten; naar verwachting zijn in de zorg de komende jaren nog bijna een half miljoen extra werknemers nodig. Als de trends zo doorgaan, zijn er tot 2030 zelfs meer dan een miljoen mensen extra nodig om in de vraag naar zorg te voorzien.⁸⁶ Let wel: deze getallen komen voort uit de extrapolatie van

bestaande trends en zijn gebaseerd op een onveranderde definitie van zorg en persoonlijke dienstverlening. We kunnen ons echter ook voorstellen dat we in de toekomst een andere definitie en/of vorm van zorg hanteren dan nu het geval is, bijvoorbeeld door technologische ontwikkelingen. Dan zal ook de vraag naar arbeidskrachten anders zijn.

Figuur 25: Jongeren en ouderen in Nederland, 1990-2030 (VSO, SCO en BZK 2010:22)

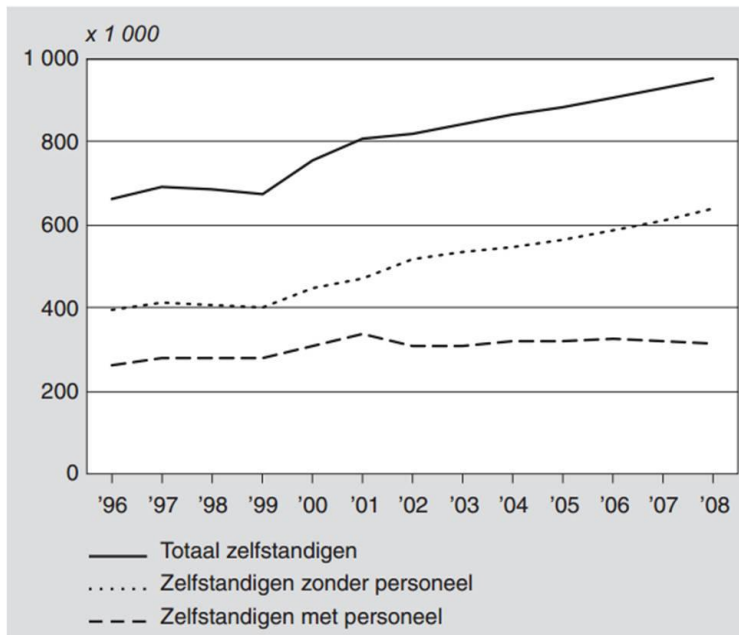
De te verwachten arbeidsmarktcrachte is hoger onder middelbaar en hoogopgeleiden dan onder laagopgeleiden.⁸⁷ Nederland wordt steeds meer een diensteneconomie. Er is behoefte aan een steeds hoger kennisniveau. De afgelopen tien jaar steeg het aantal hoogopgeleiden en nam het aantal laagopgeleiden af. Voor de komende jaren wordt uitgegaan van een voortzetting van deze trends.⁸⁸ Van alle werkzoekenden is bijna de helft laagopgeleid. De arbeidsmarktsituatie is voor laagopgeleiden ongunstiger dan voor middelbaar en hoger opgeleiden. Zij participeren minder dan gemiddeld op de arbeidsmarkt en als ze participeren, dan zijn zij vaker dan hoogopgeleiden werkloos.⁸⁹

Regionale specialisatie

Verder valt op dat regio's zich steeds verder specialiseren, uiteraard met gevolgen voor de werkgelegenheid in die gebieden. De kern van de economische ontwikkeling in het Delta-poortgebied (Rijnmond-Drechtsteden) is de *midtech* industrie of constructienijverheid – civiele techniek, maritieme techniek, scheepsbouw en machinebouw. Ook in andere regio's vinden we kennisclusters, zoals Brainport in de omgeving van Eindhoven, Health Valley in Gelderland en Overijssel en Energy Valley in Noord-Nederland.

Meer zzp'ers en tijdelijk werk

Een andere relevante trend is de opkomst van zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers). In 1996 waren er minder dan 400.000 zzp'ers; in het 1^e kwartaal van 2011 waren dat er 722.000 (zie figuur 27). In 2011 was 1 op de 10 mensen in de werkzame beroepsbevolking zzp'er tegen 1 op 14 in 2001.⁹⁰

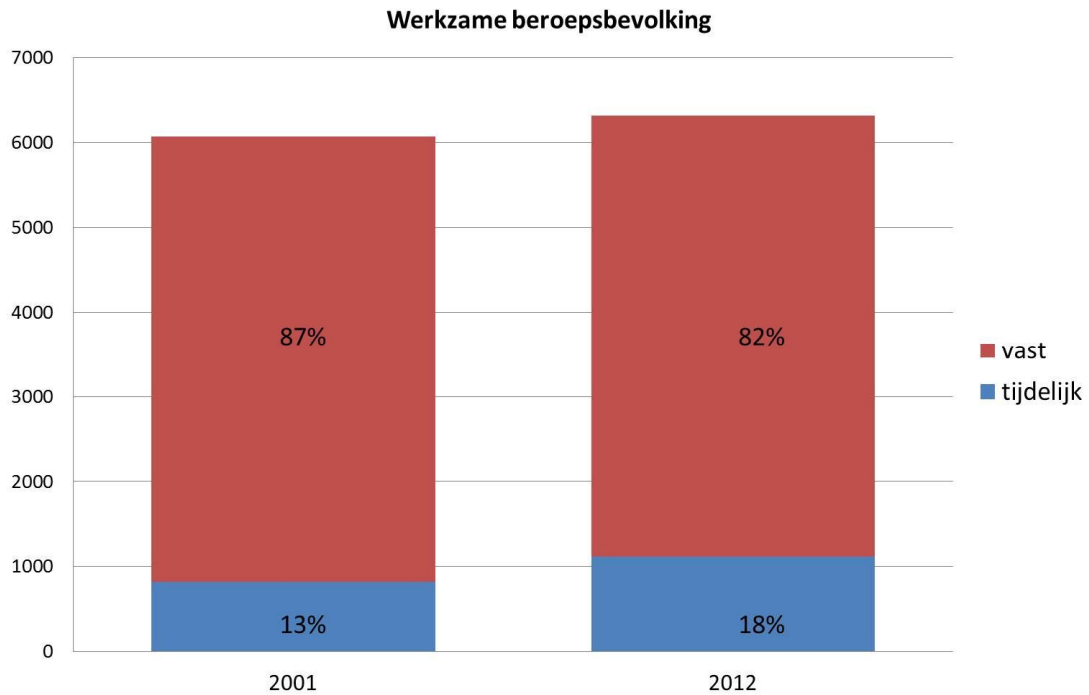

Figuur 26: Zelfstandigen (excl. meewerkenden) (Kösters 2009:7)⁹¹

Werknemers hebben steeds vaker een flexibele arbeidsrelatie. Tussen 2001 en 2011 groeide het aandeel flexwerkers flink: van de ruim 6,3 miljoen werknemers in 2011 met een baan voor minimaal twaalf uur per week had 18% een flexibele arbeidsrelatie. In 2001 bedroeg het aandeel flexwerkers nog 13%. De toename komt vooral door het aandeel werknemers met een tijdelijk contract met uitzicht op een vast dienstverband en vaste uren. In 2011 ging het om bijna 7% van de werknemers, tegen 4% in 2001. Ook het aandeel oproepkrachten groeide tot 3% in 2011. Het aandeel uitzendkrachten is echter redelijk stabiel gebleven en lag zowel in 2001 als 2011 rond de 3%.⁹²

Vooraf onder jongeren is het aandeel flexwerkers sterk toegenomen. In 2001 had 35% van de 15- tot 25-jarige werknemers een flexibele arbeidsrelatie. In 2011 was dit opgelopen tot 52%. Ook in de leeftijdsgroep tussen 25 en 35 jaar nam het aandeel flexwerkers toe. Jongere werknemers zijn in 2011 vooral vaker dan voorheen aan het werk als oproepkracht.⁹³

De conjunctuur heeft grote invloed op de ontwikkeling van het aantal flexwerkers. In de periode 2004 tot en met 2007 groeide de economie sterk en nam de werkgelegenheid voor flexwerkers fors toe. In 2009 kromp de economie en daalde het aantal flexwerkers. Wanneer het slecht gaat met de economie verliezen werknemers met een flexibele arbeidsrelatie als eerste hun baan. De afname van flexwerk was echter minder groot dan de toename in de jaren ervoor.⁹⁴

Figuur 27: Werkzame beroepsbevolking (x 1.000) (bron: CBS Statline)

Verskillende factoren hebben de afgelopen jaren geleid tot groei van het aantal zzp'ers: veranderende arbeidsrelaties en arbeidsverhoudingen, trends als flexibilisering en individualisering, economische groei en emancipatie. Ook overheidsbeleid speelde een rol.⁹⁵

In de zorg heeft marktwerking geleid tot een toename van het aandeel zelfstandigen. In de thuiszorg wordt sinds 2007 de huishoudelijke zorg uitbesteed, wat volgens sommigen geleid zou hebben tot een hogere werkdruk. Dat zou voor verplegers en verzorgenden een reden kunnen zijn om te kiezen voor het zzp-schap. Ook door het persoonsgebonden budget (PGB) is de zorgsector aantrekkelijker geworden voor zelfstandigen.⁹⁶

Anderzijds moet niet worden vergeten dat een vijfde van de zzp'ers de stap naar het zzp-schap noodgedwongen heeft gemaakt, vanuit een of meer negatieve startmotieven zoals (dreigende) werkloosheid, onvrede of een conflict, een te laag inkomen als werknemer, gezondheidsredenen of dwang van de werkgever.⁹⁷ Ook is er een behoorlijke groep parttime zzp'ers ofwel hybride ondernemers; volgens gegevens van de Kamer van Koophandel werkt 12% van alle zzp'ers tevens voor een baas.⁹⁸

Een andere trend in de arbeidsmarkt is de opkomst van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Verder lopen werk en privé steeds meer door elkaar met de opkomst van het nieuwe werken.

Tot slot heeft het feit dat we een Europese arbeidsmarkt hebben gevolgd voor Nederland. Sinds 2004 zijn veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europese landen (MOE-landen) naar West-Europa en dus ook naar Nederland gekomen. De schattingen variëren rond de 150.000. De grootste groep bestaat uit Polen, maar het gaat ook om Roemenen, Slowaken en Bulgaren. Wanneer het in de toekomst in sommige Europese lidstaten economisch slechter blijft gaan dan in Nederland – denk bijvoorbeeld aan Spanje of Griekenland – is het

niet ondenkbaar dat ook vanuit die landen migratiestromen richting ons land op gang komen.

Aantal tweeverdieners sterk gestegen

Het mediane inkomen van Nederlandse huishoudens is de afgelopen jaren gestegen. In 2000 was het mediane gestandaardiseerd inkomen⁹⁹ van een particulier huishouden € 15.500, in 2010 was dat gestegen naar € 20.600.

Het gemiddelde bruto-inkomen van werkenden was in 2009 ruim € 36.000. Het inkomen van hoogopgeleiden (een op de drie werkenden) was bijna twee keer zo hoog als dat van laagopgeleiden. Ook als gecorrigeerd wordt voor geslacht en arbeidsduur, blijft het inkomensverschil tussen hoog- en laagopgeleiden groot.¹⁰⁰

Tussen 1979 en 1999 verdubbelde het aantal tweeverdieners. In 1997 zakte het aantal (echt)paren met één inkomen onder de 1 miljoen.¹⁰¹ De afgelopen jaren is binnen de groep echtparen of samenwonenden tot 65 jaar het aantal tweeverdieners nog verder toegenomen. In 2008 telde Nederland meer dan 2 miljoen tweeverdienersparen – bijna 37% van alle huishoudens. In 2009 bestond maar liefst 57% van de paren van 15 tot 65 jaar uit tweeverdieners.¹⁰² Deze toename ging vooral ten koste van het aandeel eenverdieners, maar ook het aandeel nulverdieners is licht gedaald. De meeste tweeverdieners bestaan uit een in voltijd en een in deeltijd werkende partner. Het gemiddeld gestandaardiseerd inkomen van tweeverdieners ligt met € 29.000 bijna 20% hoger dan dat van eenverdieners.¹⁰³ Het standaardgezin van een eenverdiener met een niet-werkende partner en kinderen heeft veelal plaatsgemaakt voor gezinnen met twee werkende partners.

44% van de jongeren van nu verwacht later meer te kunnen besteden dan hun ouders nu. De meeste jongeren verwachten tussen de € 1.500 en € 5.000 netto per maand te verdienen als zij rond de 35 jaar zijn. Van de jongeren onder de 15 jaar denkt 17% meer dan € 5.000 netto per maand te gaan verdienen, tegen 12% van de jongeren van 21 jaar en ouder. (zie figuur 29).¹⁰⁴

	12-15 jaar	16-17 jaar	18-20 jaar	21 jaar en ouder	Totaal
0-1000	1	1	1	2	1
1000-1500	6	4	4	7	6
1500-2000	19	17	21	22	20
2000-3000	32	35	37	42	37
3000-5000	24	29	26	21	24
5000-10.000	10	10	10	5	8
Meer dan 10.000	7	5	2	2	4

Figuur 28: Verwachting netto maandinkomsten op 35-jarige leeftijd naar leeftijd, in procenten (Schors en Van der Burg 2012:14)

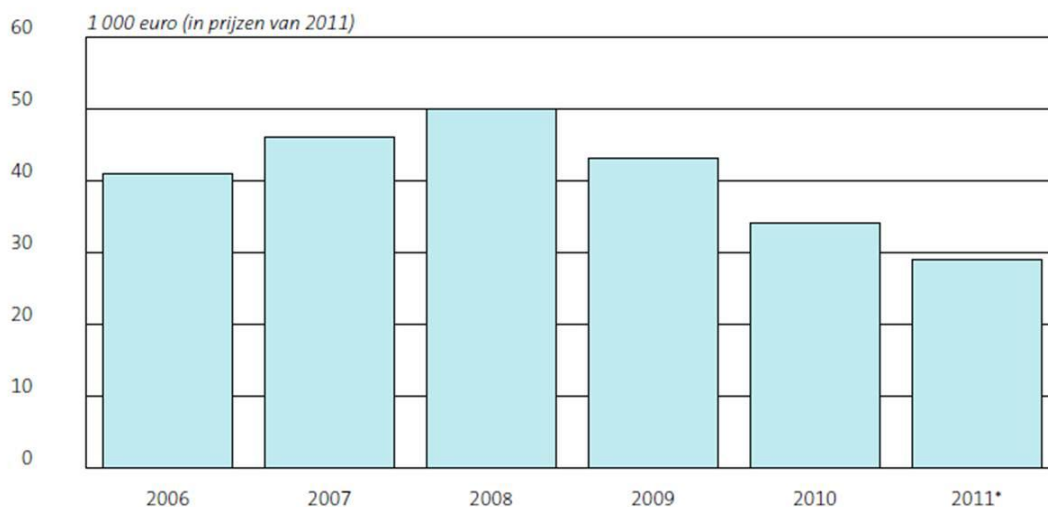
Pensioen- en vermogenstrends

Stijgende vermogensposities

Op 1 januari 2011 hadden de Nederlandse huishoudens in doorsnee voor € 175.000 aan bezittingen. De eigen woning vormde het voornaamste vermogensbestanddeel: bijna 6 op de 10 huishoudens hadden een eigen woning met een mediane waarde van € 233.000. De

helft van de huishoudens had ook schulden. Meestal was dit de hypotheek op de eigen woning. In doorsnee bedroeg deze € 160.000. 8% van de huishoudens had ook andere schulden zoals schulden voor consumptieve doeleinden of een studieschuld.¹⁰⁵

Het doorsnee-vermogen (mediane vermogen) van Nederlandse huishoudens bedroeg op 1 januari 2011 € 29.000, begin 2008 was dat nog bijna € 50.000. Dat komt neer op een daling van ruim 40%. Het vermogensverlies is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de waardevermindering van de eigen woning en de toename van de hypotheekschulden. Begin 2011 was de doorsnee-waarde van de eigen woning € 233.000, tegen € 256.000 begin 2008. De hypotheekschuld groeide van € 143.000 in 2008 tot € 160.000 in 2011. Ook de overige schulden stegen, van € 30.000 tot € 42.000.¹⁰⁶

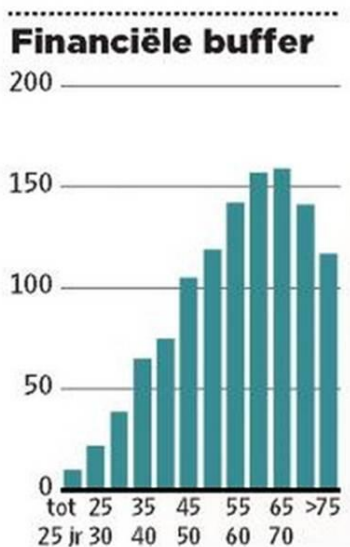
Figuur 29: Vermogen van huishoudens, 1 januari (CBS 2012c:46)

Het aantal huishoudens met een negatief vermogen is de afgelopen jaren flink toegenomen. Begin 2011 hadden 785.000 huishoudens meer schulden dan bezittingen. Dat waren er ruim 430.000 meer dan op 1 januari 2008. Vooral gedurende 2009 is het aantal huishoudens met negatief vermogen fors gestegen, maar ook in 2010 nam dit aantal toe. Begin 2011 was het aandeel huishoudens met negatief vermogen met 10,6% ruim twee keer zo hoog als voor de economische crisis.¹⁰⁷

De omvang van het vermogen verschilt sterk per type huishouden. Paren met meerderjarige kinderen en stellen zonder kinderen hadden begin 2011 met respectievelijk € 136.000 en € 101.000 in doorsnee de hoogste vermogens. Dat is veel meer dan bij alleenstaanden bij wie het doorsnee-vermogen op € 9.000 euro uitkwam. Eenoudergezinnen met alleen minderjarige kinderen hadden met € 2.000 euro het laagste vermogen.¹⁰⁸

Hoe ouder de hoofdkostwinner van een huishouden is, hoe groter het vermogen doorgaans is. Jonge huishoudens hebben nauwelijks vermogen. Dat wordt pas opgebouwd in de loop der jaren. 65-plussers hebben de hoogste vermogens. Ze bezitten vaak een eigen huis en hebben nauwelijks of geen hypotheekschuld meer. Begin 2011 bedroeg het mediane vermogen van huishoudens met een 65-plusser als hoofdkostwinner € 107.000.¹⁰⁹

De problemen op de huizenmarkt raken vooral huiseigenaren jonger dan 35 jaar die na 2001 voor het eerst kochten. 38% van de hypotheek van de leeftijdsgroep tussen 26 en 35 jaar staat 'onder water' als gevolg van prijsdalingen op de huizenmarkt: dat betekent dat de hypotheekschuld hoger is dan de woningwaarde. Bovendien zijn deze jonge huiseigenaren zwaar gefinancierd en hebben ze weinig spaargeld opgebouwd (zie figuur 30). Er is sprake van een groot contrast met de oudere generaties, die vaak hebben geprofiteerd van de jarenlange stijging van de huizenprijzen en daardoor over het algemeen over een hoge overwaarde beschikken.¹¹⁰ Tussen 1995 en 2008 stegen de huizenprijzen met 181%, onder meer als gevolg van steeds ruimere financiering. Sinds de piek in 2008 daalden de huizenprijzen met circa 14%.¹¹¹

Figuur 30: Financiële buffer per leeftijdsgroep, in € 1.000 euro, incl. pensioen en excl. eigen woning (Clahsen 2012b)

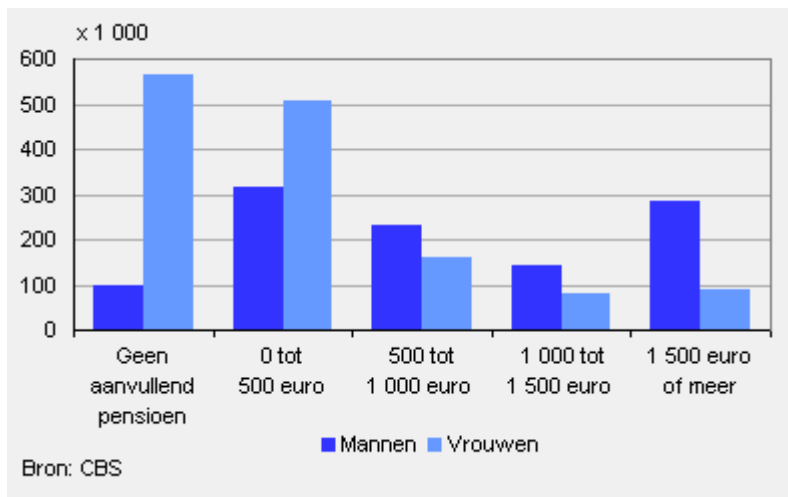
Aandeel eerste pensioenpijler krimpt

Het Nederlandse pensioenstelsel is omgeven met veel wet- en regelgeving die voor een deel nog niet past bij de huidige flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het stelsel kent drie pijlers: AOW, arbeidsgerelateerde pensioenvoorzieningen met een collectief karakter en individuele pensioenopbouw. Nederland is met het uitgebreide loongerelateerde pensioen redelijk uniek. De meeste Europese pensioensystemen worden gekenmerkt door een groot deel staatspensioen op basis van een omslagstelsel.

De eerste pijler vertegenwoordigt ongeveer 50% van het Nederlandse pensioenstelsel, de tweede pijler 45%, en de derde pijler 5%.¹¹² Nederland heeft, zeker in vergelijking tot andere Europese landen, een groot deel van het pensioen opgebouwd in de tweede pijler: ongeveer 90% van de werknemers bouwt pensioen op in de tweede pijler. Naast de drie formele pijlers is er ook nog een informele vierde: het vrije vermogen. Ook het vrije vermogen kan als oudedagsvoorziening worden gebruikt, maar is niet gebonden aan formele eisen of normen.¹¹³

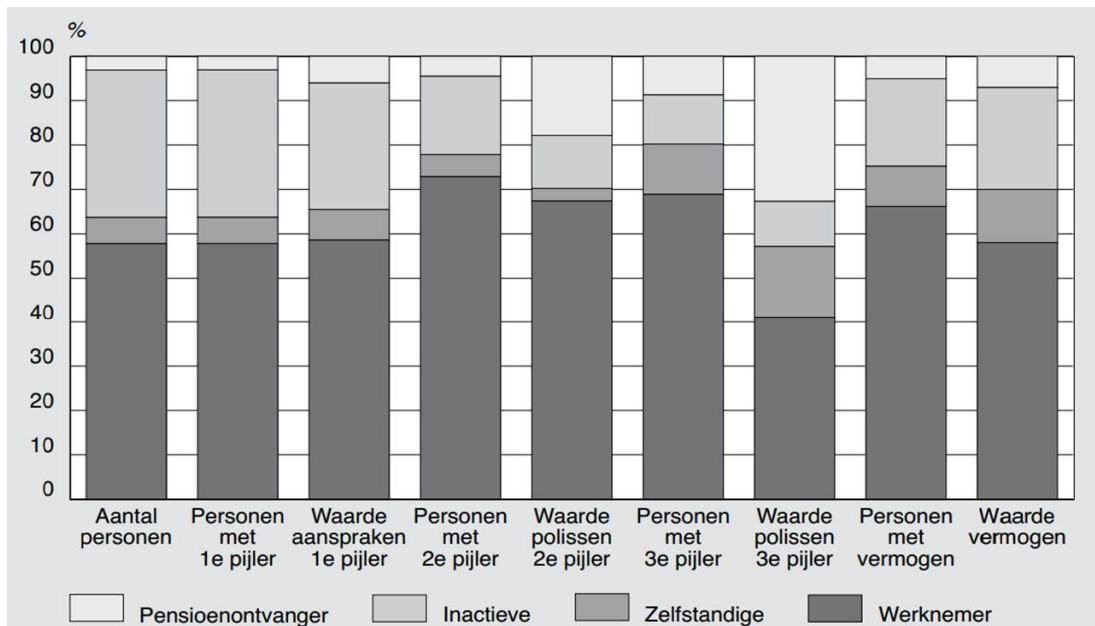
Enkele decennia geleden moesten de meeste ouderen rondkomen van alleen een AOW-uitkering. In 2010 ontvingen bijna negen van de tien huishoudens met een 65-plusser ont-

ving de AOW en eventueel huurtoeslag nog inkomsten in de vorm van een aanvullend pensioen of inkomen uit vermogen. Ruim de helft van de 65-plushuishoudens had maandelijks aanvullende inkomsten van € 1.000 of meer.¹¹⁴ Het relatieve aandeel van de eerste pijler wordt langzaam kleiner ten gunste van de tweede en derde pijler.¹¹⁵ Pensioenfondsen en levensverzekeraars beheren de vermogens in de tweede pijler; eind 2006 was het door deze instellingen beheerde bedrag bijna 2,5 maal zo hoog als in 1995. Vooral de omvang van collectieve pensioenfondsen is gestegen. Van de bijna 2,5 miljoen gepensioneerden met AOW in 2008 ontving 73% tevens een aanvullend pensioen.¹¹⁶

Figuur 31: AOW'ers met aanvullend pensioen naar maandbedrag en geslacht, 2008 (Lok 2010)

Er zijn overigens grote onderlinge verschillen tussen huishoudens. Zo is er voor de laagste inkomensklasse weinig aanvulling vanuit de tweede pijler.¹¹⁷ Verder hebben de financiële markten en regelgeving grote invloed op de pensioenen. Door de crisis op de financiële markten en de lage rente is de dekkingsgraad van veel pensioenfondsen (de verhouding tussen het vermogen en de pensioenverplichtingen) volgens regelgeving van De Nederlandse Bank te laag. Dan kan een korting op de pensioenen van een fonds noodzakelijk zijn.

Figuur 32: Aandeel in de verschillende pensioenpijlers en het vermogen naar sociaaleconomische categorie, personen 15 tpt 65 jaar, 2006 (Centraal Bureau voor de Statistiek 2010a:23)

Verschuiving van risico's

Vroeger lagen risico's als het langlevensrisico en het beleggingsrisico bij het collectief. Schokken in de levensverwachting of in beleggingsresultaten werden met goed gevulde buffers opgevangen door het collectief als geheel. Deelnemers waren verzekerd van het bedrag dat ze zouden krijgen en wisten wanneer ze met pensioen zouden gaan, namelijk uiterlijk op 65-jarige leeftijd. De afgelopen jaren is echter sprake van een trendbreuk: door de toegenomen volatiliteit op de financiële markten, de vergrijzing en het stijgen van de levensverwachting liggen de risico's nu meer expliciet bij de deelnemers.

Het langlevensrisico ligt niet meer geheel bij het pensioenfonds, want de pensioenleeftijd wordt geleidelijk verhoogd: tot 66 jaar in 2018 en 67 jaar in 2021. Het regeerakkoord van VVD en PvdA stelt voor de pensioenleeftijd daarna te koppelen aan de stijging van de levensverwachting.¹¹⁸

Ook het beleggingsrisico ligt veel meer dan vroeger bij de deelnemer. Als gevolg van de crisis zien sommige pensioenfondsden zich genoodzaakt te korten of niet te indexeren: hun dekkingsgraad (de verhouding tussen de verplichtingen en de bezittingen van het pensioenfonds) is onvoldoende.

Verder wordt door afnemende solidariteit de druk op de verplichtstelling groter. Collectieve pensioenfondsden zullen invulling geven aan de uitvoering van de pensioenregeling zoals deze door de cao-partijen wordt bepaald. Zij kunnen straks naast het nominale contract (dat uitgaat van een pensioentoezegging met een harde nominale ondergrens) ook kiezen voor een reëel contract. Dat laatste stuurt op een koopkrachtbestending pensioen. In reële pensioencontracten wordt het levensverwachtingsaanpassingsmechanisme (LAM) verplicht. Naast de invoering van een nieuw Financieel Toetsingskader (FTK) spelen nog andere wettelijk aanpassingen, zoals de Wet versterking bestuur pensioenfondsden en nieuwe eisen voor communicatie en transparantie.¹¹⁹ De keuzevrijheid en de differentiatie voor de klan-

ten groeit: omdat de tweede pijler versobert, komt er meer verantwoordelijkheid bij het individu te liggen.

Europeanisering

Het Europese toezicht op pensioenfondsen en hun beleggingen wordt strenger: er is sprake van zwaardere regulering en een steeds meer centraal Europees beleid. De pensioenmarkt wordt daarmee langzaam meer Europees. DNB verstrekt sinds 1 januari 2011 vergunningen voor de premiepensioeninstelling (PPI). Een PPI mag binnen Europa grensoverschrijdende beschikbare premieregelingen (premieovereenkomsten) uitvoeren. De PPI voert deze uit door middel van sparen of beleggen.

Onzekerheden rondom de arbeidsmarkt

Meer tijdelijk werk?

De samenstelling van de arbeidsmarkt – de verhouding tussen mensen in loondienst en zzp'ers, de dynamiek op de arbeidsmarkt – is van grote invloed op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld in de vorm van loonkosten en zzp-tarieven, en op andere domeinen zoals inkomen, vermogen en pensioenen. Ook de woningmarkt en de zorg worden indirect beïnvloed door de arbeidsmarkt.

Op dit moment is bijna één op de tien personen in de werkzame beroepsbevolking zzp'er. De verhouding tussen het aantal mensen in loondienst en het aantal zelfstandigen, die in de verschillende scenario's anders zal zijn, is belangrijk voor onder meer de pensioensector. Waar die zich nu nog richt op de eerste groep, wordt in de toekomst misschien de groep zelfstandigen juist heel belangrijk. De vraag is of dan pensioenfondsen en uitvoeringsorganisaties de partijen zijn met de meeste toegevoegde waarde voor deze groep.

De verwachting is dat factoren als veranderende arbeidsrelaties en arbeidsverhoudingen, trends als flexibilisering en individualisering, economische groei, emancipatie en overheidsbeleid zouden kunnen bijdragen aan een verdere groei van het aantal zzp'ers. De opkomst van ICT zorgt in veel werksituaties voor een verlaging van transactiekosten, waardoor het voor werkgevers goedkoper kan zijn om te werken met zzp'ers in plaats van met dienstverbanden.¹²⁰

Men verwacht wel een minder snelle groei dan in de afgelopen jaren. Er kleven namelijk ook nadelen aan het zzp-schap, voor zowel werkgever als werknemer. Transactiekosten bijvoorbeeld blijven werkgevers stimuleren tot het in dienst nemen van werknemers. Voor werknemers zijn als zzp'er de mogelijkheden tot het opbouwen van bedrijfsspecifieke kennis beperkt, en het zzp-schap brengt inkomensonzekerheid met zich mee.¹²¹

Tot slot zijn er ook verschillen per sector. In de dienstensector zullen trends als mondialisering en digitalisering wellicht de weg vrijmaken voor verdere groei van het aantal zzp'ers, maar in sectoren als de industrie zal de komende jaren het aantal arbeidsplaatsen naar verwachting minder hard groeien of zelfs dalen.¹²²

Naast de verhouding tussen loondienst en zzp zijn er andere factoren die de samenstelling van de arbeidsmarkt beïnvloeden, zoals de lengte van dienstverbanden en de mate waarin men wisselt van dienstverband binnen of tussen sectoren. Dat bepaalt of er veel of weinig

dynamiek is op de arbeidsmarkt. Naarmate mensen meer switchen tussen banen en sectoren is er minder (langdurige) binding met de werkgever en met het pensioenfonds. Iemand die vier jaar pensioen opbouwt als boekhouder in de bouwsector, daarna drie jaar in de zorg en vervolgens drie jaar in de horecasector, komt achtereenvolgens drie pensioenfondsen tegen. Het gevoel van solidariteit met die drie verschillende groepen zal misschien beperkt zijn.

Het feit dat meer mensen tijdelijk werk doen, heeft ook invloed op wonen. Wie een arbeidscontract voor bepaalde tijd heeft, krijgt immers minder snel een hypotheek en zal eerder neigen naar huren dan kopen.

Binnen welke bandbreedte kunnen de loonkosten en zzp-tarieven (onder meer onder invloed van eventuele schaarste op de arbeidsmarkt) in de zorg zich in de komende 20 jaar ontwikkelen ten opzichte van de productiviteit? De sector is al tien jaar de banenmotor van Nederland. Het personeelstekort in de zorg zal naar verwachting toenemen. Maar de omvang van het arbeidsmarkttekort en de verhouding tussen loonkosten en productiviteit zullen mede afhangen van (technologische) innovaties. Het is lastig daarvoor een bandbreedte aan te geven. Sommige innovaties zullen mogelijk 'handen aan het bed' kunnen vervangen of zorgen dat patiënten eerder naar huis kunnen. Het is ook denkbaar dat 'ontzorging' van de care door schrappen van bijvoorbeeld niet complexe zorg en afbouw van intramurale settings tienduizenden banen scheelt; het gaat dan voornamelijk om laag opgeleid personeel en om veel parttime medewerkers.

Personeelstekort?

In de toekomst zou de beschikbaarheid van personeel een probleem kunnen worden, dat onder verschillende omstandigheden anders zal worden opgelost; bijvoorbeeld door de komst van Zuid-Europese arbeidsimmigranten.

Onder welke omstandigheden is arbeidsmigratie (emigratie of immigratie) denkbaar in de komende 20 jaar? Cultuur en de mate van openheid en tolerantie zijn belangrijk voor immigratie, maar ook kosten van de immigrant ten opzichte van de Nederlandse arbeider. Technologische vooruitgang zal via twee wegen de mate van migratie beïnvloeden. Ten eerste is de vraag of mensenwerk gemakkelijk geoutsourcet kan worden naar het buitenland, bijvoorbeeld het uitvoeren van medische analyses; dan is daarvoor geen immigratie nodig. Ten tweede kan door technologie de vraag naar mensenwerk überhaupt afnemen; technologie neemt dan een deel van het werk over.

Gezien de vergrijzing lijkt een grote stijging van de werkloosheid in de komende 20 jaar niet aannemelijk. Wel zou er een situatie kunnen ontstaan met een tekort aan specifieke kennis en vaardigheden en tegelijkertijd een arbeidsoverschot aan mensen die niet de juiste kennis en vaardigheden hebben, met frictie of werkloosheid tot gevolg.

Het optreden van een loon-prijsspiraal is afhankelijk van de arbeidsmarktontwikkelingen. Als er over de hele linie te weinig arbeidskrachten zijn is het mogelijk, maar vermoedelijk zullen arbeidsmarkttekorten meer per sector of expertisegebied optreden dan over de gehele Nederlandse economie. Dan kunnen lonen in een bepaalde sector weliswaar stijgen, maar hoeft dat geen effect op het algemene prijsniveau te hebben.

Onzekerheden rondom pensioen en vermogen

Minder draagvlak voor tweede pijler?

Een factor die van belang is voor de pensioensector, en die zich onder verschillende omstandigheden anders zal ontwikkelen, is het draagvlak voor (verplicht) collectief pensioenparen in de tweede pijler. Mensen in loondienst werken nu een dag per week voor hun pensioen. In het systeem zit veel solidariteit, zoals tussen mensen die kort leven en lang leven en tussen jongere en oudere generaties. Zonder verplichte solidariteit werkt het huidige pensioenstelsel niet.

Onder welke omstandigheden groeit of krimpt het draagvlak voor de tweede pijler in de komende 20 jaar? Vier factoren die van invloed zijn op het draagvlak van sociale zekerheid en die tevens relevant zijn voor de solidariteit in de tweede pijler, zijn: eigenbelang, informatisering, globalisering en demografische ontwikkelingen.

Eigenbelang wordt door de Sociale Verzekeringsbank genoemd als het belangrijkste motief om bij te dragen aan sociale zekerheid. De grootste bedreiging voor het draagvlak van de sociale zekerheid is dan ook dat de brede middenklasse zijn belang in de sociale zekerheid verliest door individualisering.

Informatisering zorgt voor een toenemend inzicht in de risico's. De kans bestaat dat individuele risico's hierdoor meer het karakter van een voorspelbare kans krijgen. Als dat gebeurt, terwijl de premies gelijk verdeeld zijn, en wanneer burgers hier meer zicht op krijgen, kan het draagvlak afnemen.

Voor wat betreft globalisering: het op gang komen van grotere migratiestromen van mensen met verschillende inkomens kan leiden tot afname van het draagvlak, als groepen die het meest bijdragen aan de solidariteit het land verlaten – en omgekeerd.

Tot slot kunnen ook demografische ontwikkelingen het draagvlak voor sociale zekerheid en voor de tweede pijler beïnvloeden. Door een veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking – vergrijzing en ontgroening – kan de groep die bijdraagt aan de sociale zekerheid te klein worden ten opzichte van de groep ontvangers. Ook daardoor kan de gemeenschapszin afnemen.¹²³

Andere mogelijke bedreigingen – omstandigheden en percepties die het draagvlak kunnen aantasten – voor de houdbaarheid van solidariteit in het pensioenstelsel:

- Solidariteit ten gunste van groepen bij wie de behoefte gering is en die zelf verantwoordelijkheid kunnen nemen (ze zijn in staat voor zichzelf te zorgen) of hadden moeten nemen ('eigen schuld')
- Ontbreken van reciprociteit door het te ver oprekken van solidariteit in steeds dezelfde richting, onder andere als gevolg van de doorsneepremie, versoberingen in de pensioenregeling en overgangsrechten
- Onduidelijkheid over de reciprociteit doordat niet helder is hoe de solidariteit in bijzondere situaties zal uitpakken omdat hierover geen (duidelijke) afspraken zijn gemaakt

- Het gegeven dat voor het organiseren van solidariteit een beperking van de keuzevrijheid noodzakelijk is
- Het ontbreken van voldoende gedeelde identiteit
- Een te ingewikkeld systeem en (perceptie van) te hoge kosten

Binnen welke bandbreedte kunnen de verhoudingen tussen de pijlers zich ontwikkelen? Het draagvlak voor de tweede pijler hoeft geen invloed te hebben op de eerste pijler. De eerste pijler is een basisvoorziening, de tweede pijler is een arbeidsgerelateerde 'plus'. Als het draagvlak voor de tweede pijler wegvalt, en de verplichtstelling verdwijnt, zou dit wel invloed hebben op de derde pijler. Want als er geen tweede pijler meer is, zullen mensen het 'extra' bovenop de AOW zelf moeten sparen in de derde pijler. De stijging van de derde pijler zou de daling van de tweede pijler echter niet geheel compenseren. De verwachting is dat mensen als ze vrijwillig sparen minder zullen wegzetten voor hun pensioen dan wanneer ze verplicht via een pensioensysteem sparen.

Wanneer bestaande verplichte collectieven verdwijnen, kunnen daar nieuwe collectieven voor in de plaats komen in de komende 20 jaar. Dit kunnen bijvoorbeeld zelfgekozen collectieven zijn, waarbij het collectief zelf de 'gemene deler' definieert. Die gemene deler kan van alles zijn: beroep, hobby, woonplaats... Op die manier is risicosolidariteit goed vorm te geven. Het solidair zijn met (structureel) 'zwakkeren' (subsidiërende solidariteit) is echter in een vrijwillig systeem lastiger te regelen. Men zal een calculatie maken of het gunstig is om al dan niet bij het collectief aan te sluiten. Switchen tussen zelfgekozen collectieven zal waarschijnlijk vaak en veel voorkomen.

Voor wat betreft de verhouding tussen verplichte en vrijwillige collectieven in de komende 20 jaar staan we voor onzekerheden. Een verplicht collectief kan alleen worden geregeld door de overheid. Zij doet dat in de regel alleen voor de minimale voorzieningen, zoals AOW, bijstand en de basisziektekostenverzekering. In feite is nu alles boven het minimum al vrijwillig collectief: de aanvullende ziektekostenverzekering bijvoorbeeld. De tweede pijler is alleen verplicht gesteld indien de sociale partners daarom zelf bij de minister vragen. De minister stelt een collectieve regeling verplicht, maar alleen als de sociale partners daartoe een verzoek indienen. Elke vijf jaar moet de verplichtstelling worden verlengd.

Als het pensioen dat nu tweede pijler is geheel vrijwillig zou worden, betekent dit dat het delen van risico's (veel) beperkter zal worden dan in een verplicht systeem. Individuen zullen overwegen of het al dan niet voordelig is om zich aan te sluiten bij een collectief.

Wanneer de tweede pijler geheel vrijwillig wordt heeft dat op macroniveau mogelijk een welvaartsverminderend effect: op grote schaal risico's delen is gunstiger dan wanneer ieder alleen zijn eigen risico draagt. Verzekeringen bestaan niet voor niets. Het organiseren van die risicodeling en solidariteit moet vaak gebeuren door de risicodeling verplicht te stellen.

Kleiner balanstotaal en vermogensdaling?

In de jaren '80 en '90 hebben woningen, aandelen en obligaties een waarde stijging gezien, met een sterk stijgend vermogen van de Nederlanders als gevolg. Deze decennialange trend van vermogensgroei werd deels gedreven door steeds grotere hefboomen in het financiële systeem. De *leverage* – de verhouding van de totale rentedragende schuld ten opzichte van

de totale activa – van banken maar ook die van huiseigenaren steeg sterk. Daardoor kwam er meer geld in de wereldeconomie. Er was altijd al sprake van *fractional reserve banking*: banken leenden structureel meer geld uit dan ze hadden. Maar nu werd de fractie die ze in kas hadden steeds kleiner. Dit is geen duurzaam systeem; *fractional reserve banking* vormt dan ook een systeemrisico.

De hefboom van banken groeide tot 2008 naar solvabiliteitsratio's tot onder de 5% en deze monetaire verruiming heeft wellicht geleid tot *capital inflation*: een prijsstijging van vermogenstitels door de toename van de hoeveelheid geld. Daarom moeten banken nu *deleveragen* en de *loan-to-income* (het financieringslastpercentage) van huiseigenaren gaat omhoog. De afgelopen jaren hebben we hierdoor drastische dalingen gezien van zowel aandelenkoersen en vastgoedprijzen. Momenteel staat een periode van verdere financiële *deleveraging* op de rol (Basel III): een afname van de hefboom in de financiële sector, wat kan leiden tot *asset price deflation*. De waardes van vermogenstitels zullen eveneens dalen.

De vraag is of *deleveraging* zal leiden tot vermogensdaling, net zoals toegenomen hefboomwerking (een grotere rentedragende schuld ten opzichte van de totale activa) de afgelopen dertig jaar leidde tot vermogensgroei. Sommigen achten het waarschijnlijk dat ons vermogen zal dalen. De jongere generatie krijgt minder riant pensioenen dan de vorige generatie en zal niet meer zulke goede rendementen op het woningbezit maken. Het is zeer moeilijk hiervoor een bandbreedte aan te geven.

5 Zeven vragen voor de toekomst

Zeven vragen voor de toekomst

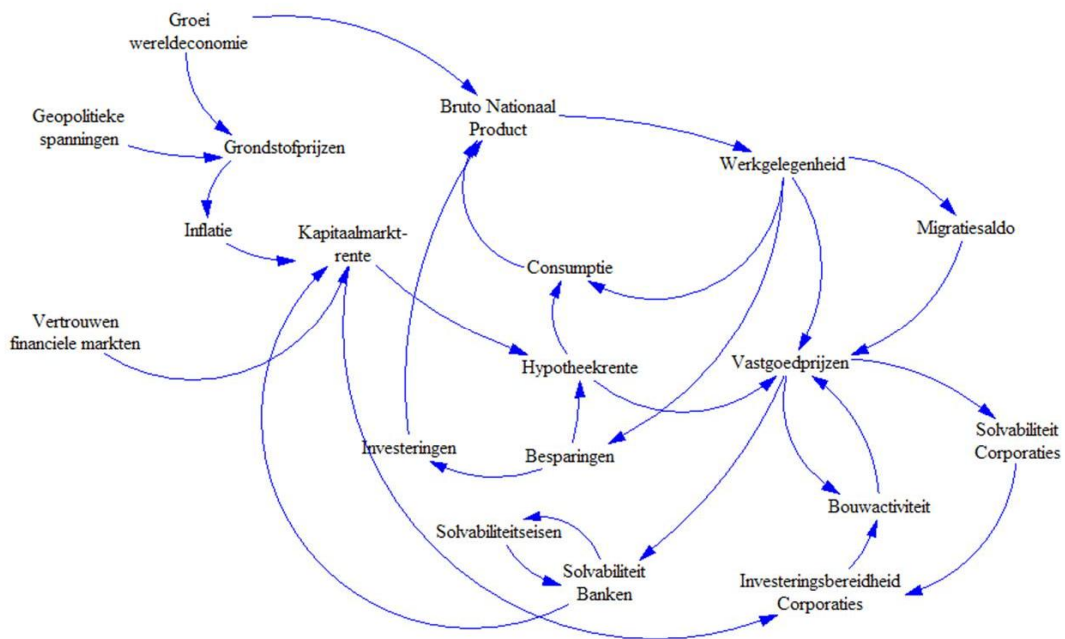
1. Hoe ontwikkelt de economie zich?
 2. Wat wordt onze maatschappelijke oriëntatie?
 3. Waarop vertrouwt de burger?
 4. Wat wordt de rol van de overheid?
 5. Op welk niveau liggen de belangrijkste bevoegdheden?
 6. Op welke schaal worden zaken georganiseerd?
 7. Wat is de aard van contracten?
-

Het leven van mensen (wonen, zorg en pensioen) wordt sterk bepaald door de macrocontext. De macro-economie, de overheid, de maatschappelijke oriëntatie en ons vertrouwen in instituties spelen allemaal in op hoe het leven er in de toekomst uit zal zien. De context is echter zeer onvoorspelbaar. Met welke onzekerheden voor de komende twintig jaar zullen we rekening moeten houden? Welke signalen zijn er dat het de ene kant zou kunnen op gaan, en welke ontwikkelingen doen vermoeden dat ook de tegentrend denkbaar is?

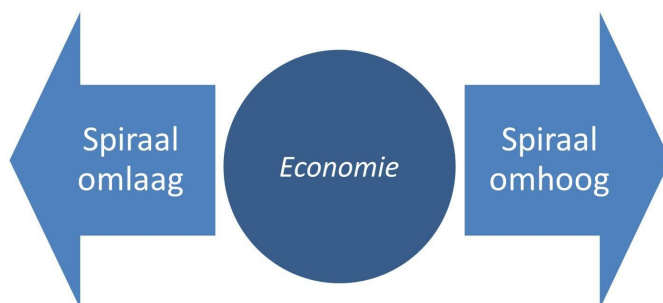
We kunnen de toekomst niet voorspellen en er zijn geen zekerheden. Integendeel: de toekomst is fundamenteel onzeker. Daarom is het belangrijk om je niet te concentreren op het vinden van antwoorden, maar op het articuleren van de juiste vragen. Hieronder volgen zeven belangrijke maatschappelijke vragen voor de domeinen wonen, zorg en pensioen. Voor deze ontwikkelingen geldt dat ze twee kanten op kunnen gaan, en dat er voor beide uitersten argumenten zijn – ook al is op dit moment misschien een van de twee dominant.

1 Hoe ontwikkelt de economie zich?

Conjuncturele bewegingen zijn er altijd. Maar zijn er misschien ook langere (Kondratieff-) golven van hogere of lagere groei, die vijftig of zestig jaar bestrijken? De huidige generaties hebben het beter dan de vorige generaties, maar geldt dat ook vanzelfsprekend voor de volgende generaties? Sinds 2008 hebben diverse crises elkaar in snel tempo opgevolgd. We lijken te zijn beland in een spiraal omlaag. Het is echter niet ondenkbaar dat die spiraal op een gegeven moment weer omhoog gaat draaien. Voor beide ontwikkelingsrichtingen zijn argumenten denkbaar.

Figuur 33: Economische spiraal kan omhoog of omlaag draaien

Economische spiraal omlaag

De huidige Europese schuldencrisis heeft ook zijn weerslag op de Nederlandse economie. Omdat de Nederlandse economie steeds balanceert tussen lichte krimp en lichte opleving - in het vierde kwartaal van 2012 kromp de economie met 0,2 procent ten opzichte van het voorgaande kwartaal - valt er nog weinig te zeggen over toekomstige groei. De werkloosheid is in januari 2013 gestegen naar 7,5% (CBS). De staatsschuld is de afgelopen jaren opgelopen en dreigde zelfs even de door de EU vastgestelde bovengrens van 3% te passeren. *Rating agencies* houden Nederland nauwlettend in de gaten. Terwijl de overheidsuitgaven onder druk staan, leiden structurele oorzaken zoals vergrijzing ertoe dat kosten voor bij-

voorbeeld zorg en AOW stijgen. Ook de woningmarkt bevindt zich in een crisis: zowel het aantal transacties als de prijzen zijn gedaald en de nieuwbouw is gestagneerd.

Als deze beweging niet wordt geremd, kan het wiel steeds harder omlaag gaan draaien. Dan zouden we terecht kunnen komen in een negatieve spiraal, waarin hoge (risico-opslagen op) rentes, dalende werkgelegenheid, hoge solvabiliteitseisen, krappe mogelijkheden om te lenen, een over het algemeen matig rendement op beleggingen en lagere huizenprijzen elkaar versterken. Bezuinigingen en laagconjunctuur leiden mogelijk tot een afname van de welvaart en/of een daling van de koopkracht. Consumentenverwachtingen en media en het verschijnsel van *self fulfilling prophecies* maken de negatieve spiraal compleet, zodat het vliegwiel steeds sneller gaat omlaag gaat draaien.

Een economische spiraal omlaag zou ook kunnen doorzetten als gevolg van natuurlijke grenzen aan groei. De gedachte dat er zulke *limits to growth* zijn ontstond in de jaren zeventig. Herman Wijffels, voorheen topman bij de Rabobank en tegenwoordig hoogleraar Duurzaamheid en Maatschappelijke Verandering, stelde onlangs eveneens dat het model van onbegrensde groei zoals we dat tot nu toe hebben gehanteerd niet langer staande te houden is. De grenzen zijn bereikt, de groei is op: wereldwijd wordt het duurzame draagvermogen van onze planeet met 30 tot 40% overbelast en dit percentage stijgt.¹²⁴

Een andere oorzaak waardoor Nederland in een negatieve spiraal terecht zou kunnen komen is een verslechtering van onze internationale concurrentiepositie. De economieën van landen als Brazilië, Rusland, India en China groeien al jaren snel. De internationale economische verhoudingen zouden het komende decennium wel eens anders kunnen komen te liggen dan de afgelopen decennia, waarin de westerse wereld de wereldeconomie domineerde, het geval was.

Een slechte economische situatie heeft grote gevolgen voor zorg, wonen, arbeid, inkomen en vermogen. Zo komen onder invloed van slechte economische omstandigheden zowel de omvang van zorg – de hoeveelheid geld die beschikbaar is – als de aard van het zorgstelsel onder druk te staan. Ook is het mogelijk dat een neerwaartse economische spiraal de groei van onderlinge ruilhandel en *peer-to-peer* diensten aanwakkert.

Economische spiraal omhoog

De verschillende variabelen in het complexe, dynamische systeem van de economie kunnen elkaar echter ook versterken en meetrokken in een spiraal omhoog: factoren als lage rentes, stijgende werkgelegenheid en arbeidsparticipatie, lagere solvabiliteitseisen, ruimere mogelijkheden om te lenen, een over het algemeen goed rendement op beleggingen en hogere huizenprijzen versterken elkaar dan. Hierbij spelen ook consumentenverwachtingen en media en het verschijnsel van *self fulfilling prophecies* een belangrijke rol.

Vanwege demografische ontwikkelingen wordt de arbeidsmarkt in Nederland waarschijnlijk krappere; wel kan er een mismatch ontstaan tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt (bijvoorbeeld in type werk en opleidingsniveau). Op landelijk niveau groeit de werkgelegenheid in 2011 en 2012 sneller dan de beroepsbevolking.¹²⁵ Door de vergrijzing zal het arbeidsaanbod in Nederland dalen; tussen 2010 en 2020 bereiken de babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd en zullen zij stoppen met werken. Daardoor daalt de bevolking

(15-65 jaar) die in potentie beschikbaar is voor de arbeidsmarkt. De verwachting is dat vanaf 2020 de beroepsbevolking voor het eerst in decennia zal gaan krimpen.¹²⁶ De Commissie Bakker voorspelde in 2008 dat het tekort op de arbeidsmarkt oploopt tot 375.000 mensen in 2015 en 700.000 mensen in de 2040. Daarbij komt nog een geschatte vervangingsvraag van 2,6 miljoen mensen als gevolg van de vergrijzing.¹²⁷ Groei van de beroepsbevolking moet de komende jaren volgens het UWV vooral komen uit een toename van de participatiegraad.

Het verwachte arbeidsmarkttekort speelt in het bijzonder in de overheids- en onderwijssectoren, waar veel babyboomers werken. Het aantal banen nam in 2010 het hardst toe in verzorgende en heelkundige beroepen; de werkgelegenheid in de zorg- en welzijnssector groeit al jaren fors. In de afgelopen tien jaar groeide het aantal banen in de zorg met 385 duizend. Het totaal aantal banen in Nederland nam toe met 515 duizend. Driekwart van de banengroei in het afgelopen decennium is dus toe te schrijven aan de zorg.¹²⁸

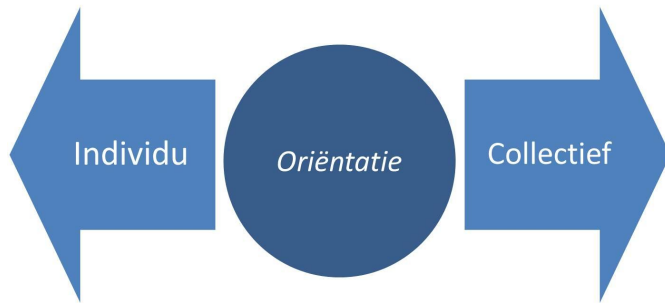
Als gevolg van de vergrijzing neemt het aantal banen in de zorg naar verwachting de komende jaren nog verder toe. Een verdere groei van de arbeidsparticipatie moet worden gedragen door meer arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen. Waarschijnlijk kunnen de werknemers die nodig zijn in de zorg niet allemaal uit de initiële instroom komen. Daardoor ontstaat ook de noodzaak van *midcareer* omscholing van personeel uit bijvoorbeeld de industrie.

Anderzijds moeten we onze blik niet alleen op Nederland richten, maar ook beseffen dat zich in de EU een enorm arbeidspotentieel bevindt. Wanneer Nederland dit potentieel benut, en de arbeidsimmigratie vanuit EU-landen stijgt, zou dit positief kunnen bijdragen aan onze economie. Economische groei wordt immers bepaald door de vermenigvuldiging van arbeid en productiviteit. Wanneer de arbeidsbevolking groeit, als gevolg van immigratie, en technologische ontwikkelingen doorbraken in de arbeidsproductiviteit mogelijk maken, zou de economie hard kunnen groeien.

Hoe het gaat met de Nederlandse economie wordt voor een groot deel bepaald door de export en wereldhandel. Het is voorstelbaar dat een verslechterde economische situatie in andere EU-landen voor Nederland leidt tot een relatief lage rente en de toestroom van investeringen en arbeidsimmigranten uit bijvoorbeeld zuidelijke eurolanden. Dat zou kunnen resulteren in groei van de Nederlandse economie. Ook een lage koers van de euro als gevolg van de crisis kan een positief effect hebben op de Nederlandse economie, net als het aantrekken van de wereldhandel.

2 Wat wordt onze maatschappelijke oriëntatie?

Sinds de ontzuiling in de jaren zestig hebben we individualisering gezien. Het is onzeker of die ontwikkeling voortgaat, of dat we te maken krijgen met nieuwe verbanden, collectieven en coöperaties. Afgaande op ontwikkelingen die we vandaag de dag zien, kan het twee kanten opgaan; hieronder worden twee uitersten geschetst.

Verdere individualisering

Individualisering kan worden gedefinieerd als een maatschappelijk proces waarin burgers onder invloed van toegenomen veranderlijkheid, verscheidenheid en fragmentering van traditionele integratiekaders (zoals bijvoorbeeld de kerk) in toenemende mate zelf vorm moeten geven aan hun levensplanning en persoonlijke biografie¹²⁹. Traditionele fysieke sociale verbanden hebben de afgelopen jaren aan belang ingeboet. Steeds minder mensen zijn bijvoorbeeld aangesloten bij verenigingen of maatschappelijke organisaties. Deze daling geldt voor alle soorten organisaties: politieke partijen, vakbonden, onderwijsorganisaties en recreatie- of sportverenigingen.¹³⁰

Ook op het gebied van zorg, wonen en inkomen worden steeds meer zaken individueel geregeld. Verzekeringen zijn steeds meer maatwerk; allerlei aanvullende pakketten stellen het individu in staat om exact te kiezen waarvoor hij zich wel of niet wil verzekeren. Collectieve arrangementen, die gebaseerd zijn op solidariteit, staan daardoor meer onder druk.

In de zorgsector is het Persoons Gebonden Budget (PGB) een goed voorbeeld voor de trend richting individuele arrangementen. Met dit geldbedrag kan iemand die zorg, begeleiding of hulp nodig heeft zelf bepalen hoe hij die inkoopt. Dit is een voorbeeld van een publieke, individuele regeling.

Uit onderzoek door YoungWorks in opdracht van Bouwinvest blijkt dat de huidige twintigers veel beter willen weten wat er met hun pensioengeld gebeurt; ze hebben behoefte aan duidelijkheid over de aard van hun pensioeninvesteringen.¹³¹ In het verlengde daarvan verwacht YoungWorks dat de generaties geboren na 1990 in de toekomst meer invloed zullen willen hebben op de keuze van hun pensioenfondsen: 'Niet alleen werkgerelateerde organisaties als vakbonden moeten zich opnieuw uitvinden, maar ook pensioenfondsen moeten zich richten op individuele behoeften en niet gebonden zijn aan een bedrijf of een sector.'¹³² Dat betekent dat pensioenfondsen bij verdergaande individualisering gebonden zijn aan individuen.

Als we enkele tientallen jaren terugkijken, zien we dat in die periode veel coöperaties zijn gedemutualiseerd. Ze werden corporaties of stichtingen, en de leden werden klanten. Dit zou kunnen duiden op een trend van individualisering.

Als verdere individualisering optreedt, heeft dit gevolgen voor de bereidheid tot betalen voor zorg en voor de vraag wie er betaalt: waarschijnlijk zijn ouderen in een individuele samenleving aangewezen op hun eigen vermogen of op het directe netwerk om hun zorgkosten te betalen.

Nieuwe collectieven

Hoewel traditionele verbanden in de afgelopen decennia steeds meer naar de achtergrond zijn verdwenen, zijn daarvoor ook nieuwe verbanden in de plaats gekomen. We leven in een 7x24-uurmaatschappij, waarin we overal en altijd met elkaar verbonden zijn. Via digitale initiatieven zoals Groupon verenigen burgers zich om gezamenlijk schaalvoordeel te behalen. Het energielcollectief Collectieve Inkoop Energie van Vereniging Eigen Huis is een ander voorbeeld. En in online netwerken gaan mensen relaties aan rondom gedeelde interesses of belangen en delen zij allerlei persoonlijke gegevens, op websites als Twitter en Facebook. In 2010 was 91% van de jonge internetters in Nederland (16-25 jaar) actief op sociale netwerken zoals Hyves, Twitter en Facebook. Hiermee lopen Nederlandse jongeren in de Europese Unie voorop; alleen in Polen lag het aandeel hoger. Van de 6,5 miljoen Facebook-leden in Nederland logt 66% dagelijks in; voor Twitter geldt dat voor de helft van de 1,3 miljoen leden.¹³³

Soortgelijke bewegingen zien we op het gebied van verzekeren. Steeds meer mensen sluiten een collectieve zorgverzekering af. Hun percentage steeg in 2011 naar 66%, tegen 60% in 2009. Verreweg de meesten van hen (zo'n 60%) zijn verzekerd via hun werkgever, maar ook het aandeel andere collectiviteiten zoals vakbonden, verenigingen en internetcollectiviteiten neemt toe.¹³⁴ Schadeverzekeraar InShared, een dochter van Achmea, werkt met de Jaarbeloning: de geïnde premies die niet zijn gebruikt voor de bedrijfsvoering of schadevergoedingen worden aan het einde van het jaar verdeeld over verzekerden die in dat jaar geen beroep hebben gedaan op de verzekering.

Dat we niet alleen op onszelf gericht zijn blijkt ook uit onze betrokkenheid bij goede doelen. Terwijl overheidssubsidies voor goede doelen teruglopen, zijn particulieren juist vrijgeviger geworden. Uit de financiële gegevens van het Centraal Bureau Fondsenwerving blijkt dat de opbrengsten uit eigen fondsenwerving door instellingen tussen 2000 en 2010 stegen met gemiddeld 3,8% per jaar; in 2010 was er zelfs sprake van een bovengemiddelde stijging van 4,7%.¹³⁵

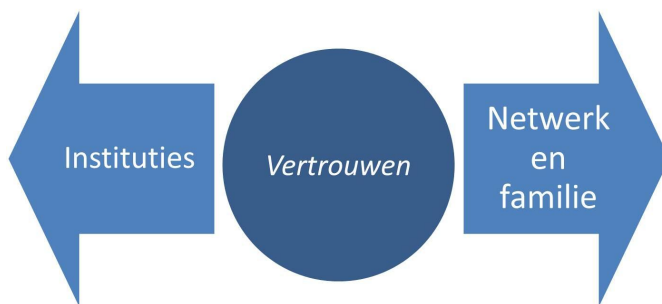
Hoewel lange trends duiden op een verminderende populariteit van coöperaties, laten nieuwe bronnen een ander beeld zien. Sinds enkele jaren staat coöperatief ondernemen weer volop in de belangstelling. De VN heeft het jaar 2012 zelfs uitgeroepen tot het Internationale Jaar van de Coöperatie. Het aantal coöperaties in Nederland neemt toe. Vooral in de sectoren duurzame energie en zorg is de coöperatie bezig met een opmars. In 2011 waren coöperatieve ondernemingen goed voor 19% van het bbp.¹³⁶ Burgers hebben meer vertrouwen in coöperaties dan in bedrijven die door externe aandeelhouders gestuurd worden, zo blijkt uit een poll die Achmea in maart 2012 op haar Facebook-pagina plaatste. Meer dan 10.000 Nederlanders gaven hun stem en van hen gaf bijna 80% aan meer vertrouwen te hebben in coöperaties.

Men lijkt te zoeken naar een nieuwe vorm van coöperatief ondernemen, die past bij het huidige tijdsgewricht: 'Re-inventing the cooperation'. Daarin zien we twee uitersten: enerzijds gelegenheidsverbanden die vooral gericht zijn op inkoopvoordeel (Groupon, Collectieve Inkoop Energie) en anderzijds kleinschalige coöperaties die een meer ideologische grondslag hebben en het belangrijk vinden om herkenbaar te blijven voor hun leden.

Gezien bovenstaande trends is het denkbaar dat we uiteindelijk niet terechtkomen in een situatie met alleen individuele arrangementen en maatwerk, maar in een maatschappij met moderne collectieve arrangementen, waarin de gemeenschapszin terug is in een nieuw jasje, bijvoorbeeld in de vorm van *communities*. In zo'n samenleving is de bereidheid tot betalen voor zorg waarschijnlijk geen probleem: zowel het netwerk rondom een patiënt als de overheid dragen bij aan voorzieningen voor zieken, ouderen en andere hulpbehoevenden, afhankelijk van de economische situatie in geld of in natura. Ook het ontstaan van coöperaties voor wonen en zorg is denkbaar in een collectief georiënteerde maatschappij.

3 Waarop vertrouwt de burger?

Ons vertrouwen in instituties is de afgelopen decennia steeds gegroeid. Voor allerlei zaken – van ons pensioen tot zorg – vertrouwen we meer op instellingen dan op onze familie of ons netwerk. Toch zijn er ook ontwikkelingen merkbaar die erop wijzen dat we in de toekomst wellicht minder hechten aan instituties en eerder terugvallen op ons eigen netwerk voor allerlei zaken. Het vertrouwen van de burger kan zich in de toekomst in twee richtingen ontwikkelen, die hieronder worden geschetst.

Vertrouwen in instituties

Parallel aan de trend van individualisering en de ontzuiling die inzette vanaf de jaren zestig heeft het vertrouwen in de eigen zuil en het eigen netwerk als vangnet plaatsgemaakt voor vertrouwen in instituties. Op het moment dat burgers vertrouwen op organisaties voor hun onderling verkeer, hebben zij institutioneel vertrouwen.¹³⁷ De meerderheid van de Nederlandse bevolking heeft vertrouwen in de medemens en in nationale en internationale instituties, en dan met name in gezaghebbende instellingen. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, is het institutionele vertrouwen van burgers in de periode 2008–2010 niet af-, maar juist toegenomen.¹³⁸ Dit geldt vooral voor het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie, maar ook het politieke vertrouwen is gestegen. Iets meer dan de helft van de Nederlandse bevolking gaf in 2010 aan vertrouwen te hebben in politici en politieke instituties.¹³⁹

Hoewel de groei van het politieke vertrouwen vanaf 2008 stagneerde, in tegenstelling tot het vertrouwen in de medemens, loopt Nederland anno 2012 samen met de Scandinavische landen voorop wat betreft het vertrouwen in politici en politieke instellingen, zoals het nationale en Europese parlement. In geen enkel ander land is het vertrouwen in politici

groter. Ook scoort Nederland in vergelijking met andere Europese landen hoog in het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politie.¹⁴⁰

Op de mate van vertrouwen in instituties zijn individuele kenmerken van grote invloed: hoger opgeleiden, frequente bezoekers van religieuze diensten, studenten en mensen met een betaalde baan hebben over het algemeen veel vertrouwen in anderen en in instituties. Het vertrouwen in zowel de medemens als instituties ligt duidelijk lager onder lager opgeleiden, niet-frequente kerkbezoekers, werklozen, permanent zieken of gehandicapten, mensen met als voornaamste bezigheid huishoudelijk werk en gescheiden personen.¹⁴¹ Het vertrouwen dat burgers hebben in instituties verschilt ook per leeftijdsgroep: jongeren hebben duidelijk meer institutioneel vertrouwen dan ouderen. Het lijkt erop dat mensen van boven de 35 sceptischer tegenover instituties komen te staan, mogelijk doordat ze hier meer mee in aanraking zijn gekomen.¹⁴²

We hebben dus vertrouwen in verschillende politieke en maatschappelijke instituties, zoals het rechtsstelsel en de politie. Ons vertrouwen in instituties uit zich ook op het terrein van wonen, zorg en pensioen. Voor ons pensioen wenden we ons tot de pensioenfondsen, zorg genieten we in zorginstellingen en tegen ziektekosten en andere risico's verzekeren we ons. Op de woningmarkt is een groot aantal institutionele spelers (woningcorporaties) actief.

Vertrouwen in netwerk en familie

Het is echter ook denkbaar dat ons vertrouwen in instituties in de toekomst afneemt en dat we ons bewegen richting een *low trust society*. Ons institutioneel vertrouwen is de afgelopen jaren beschadigd door misstanden rondom woningcorporaties, verzekeraars en pensioenfondsen. De tevredenheid met de politiek in Den Haag en het vertrouwen in de regering en Tweede Kamer vertonen sinds de zomer van 2011 een licht neergaande trend. Na de val van het kabinet-Rutte versterkte die daling.¹⁴³ Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat loodgieters door aanzienlijk meer mensen worden vertrouwd dan financiële instellingen of ambtenaren. Financiële instellingen worden zelfs vaker gewantrouwd dan vertrouwd, hoewel de daling van het vertrouwen in financiële instellingen tussen 2008 en 2010 in 2012 niet verder heeft doorgezet.¹⁴⁴

Uit de jaarlijkse meting die DNB verricht onder Nederlandse huishoudens blijkt vooralsnog geen herstel van vertrouwen in de financiële sector. Het vertrouwen van het publiek in Nederlandse financiële instellingen daalde sterk in de periode 2006-2009, veerde enigszins op in 2010, maar blijft sindsdien substantieel lager dan voor het begin van de financiële crisis. Het vertrouwen in de banken steeg ten opzichte van vorig jaar licht, vertrouwen in de levensverzekeraars bleef min of meer stabiel, terwijl het vertrouwen in de pensioenfondsen daalde.¹⁴⁵

Bovendien stimuleert de overheid burgers om dingen meer zelf te doen. Als gevolg van zowel de economische omstandigheden, die de overheid dwingen flink te bezuinigen, als de politieke kleur van het kabinet, is de nadruk de afgelopen jaren steeds meer komen te liggen op zelfredzaamheid. De focus verschuift van 'zorgen voor' de burger naar 'zorgen dat' de burger het zelf kan. Daarbij hoort een accent op de eigen verantwoordelijkheid van burgers; rechten worden plichten. De Participatiewet is een goed voorbeeld van deze tendens.

4 Wat wordt de rol van de overheid?

De toekomstige rol van de overheid is niet zeker. Al een paar decennia is privatisering de trend waar het de rol van de overheid betreft. Zet die trend zich de komende jaren door, of zullen er juist weer meer taken publiek worden opgepakt? Voor beide uitersten zijn in de huidige situatie argumenten te vinden.

Verdere privatisering

In de zorgsector hebben we de afgelopen decennia privatisering gezien. Sinds 2005 is er sprake van marktwerking in de zorg. Private investeerders richten het vizier meer en meer op de zorgsector; naar verwachting zal hun aandeel in overnames in 2012 gestegen zijn tot 30 à 40%.¹⁴⁶

Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler is collectief en publiek van karakter; dit is de pijler van de AOW. De tweede pijler is eveneens collectief, maar wel privaatrechtelijk. In deze pijler vinden we de pensioenfondsen; dit is het pensioen dat men opbouwt via de werkgever. De derde pijler is individueel en privaatrechtelijk. In deze pijler bevinden zich de verzekeraars. In deze pijler kun je de AOW en het werkgeverspensioen individueel aanvullen. De derde, individuele en private pijler wordt steeds belangrijker.

Ook in de woonsector kennen we collectieve, privaatrechtelijke organisaties – de woningcorporaties – en daarnaast een volledig privaat domein. Europese regelgeving vereist een streng onderscheid tussen DAEB (publieke) en niet-DAEB (private) investeringen. Alleen Diensten van Algemeen Economisch Belang (DAEB) – marktdiensten die een publiekelijk belang dienen – vallen onder de staatssteunregels. Ook voor woningcorporaties zijn deze regels van belang. Alleen woningen met een kale huur van minder dan € 652,52 per maand (prijspeil 1/1/2011) vallen onder hun DAEB-activiteiten, en daarvan moet minimaal 90% worden toegewezen aan huishoudens met een belastbaar inkomen van minder dan € 33.614 per jaar (prijspeil 1/1/2011). Al hun andere activiteiten worden beschouwd en behandeld als private activiteiten.

Het is goed mogelijk dat bovenstaande ontwikkelingen zich doorzetten, mede onder invloed van de noodzakelijke bezuinigingen, en dat het private domein steeds belangrijker wordt. Marktwerking in de zorgsector zal dan verder doorgezet worden, met mogelijk een tweedeling van de zorgsector tot gevolg. We kunnen ons voorstellen dat op termijn zelfs de AOW en de AWBZ geprivatiseerd worden. Voor woningcorporaties betekent verdere priva-

tisering misschien een juridische scheiding tussen DAEB- en niet-DAEB activiteiten en een beperking van de doelgroep.

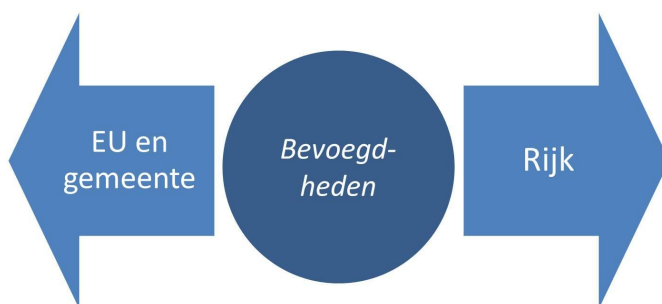
Nationalisatie en terugdraaien marktwerking

Anderzijds zijn er ook signalen die erop wijzen dat het een andere kant zou kunnen opgaan. De afgelopen jaren is een aantal banken genationaliseerd om ze van een faillissement te redden. Onder een deel van de bevolking groeit de weerstand tegen marktwerking. In verschillende Europese landen winnen linkse politici – François Hollande in Frankrijk, de radicaal-linkse partij Syriza in Griekenland – aan populariteit. Volgens hen leidt bijvoorbeeld marktwerking in de zorg tot verkeerde prikkels, waardoor zorg meer gericht is op prijs dan op kwaliteit.

Als de overheid de touwtjes weer steviger in handen neemt zal dit impact hebben op wonen, zorg en pensioen. Als de publieke sector weer aan populariteit wint, blijft het voor woningcorporaties waarschijnlijk bij een administratieve scheiding tussen DAEB- en niet-DAEB activiteiten. Ook is denkbaar dat woningcorporaties die dreigen om te vallen worden genationaliseerd of dat hun taken worden opgepakt door nieuwe coöperaties. Voor de zorgsector zou een grotere publieke sector kunnen resulteren in het terugdraaien in een deel van de marktwerking, de terugkeer van ziekenfondsen en/of een (gedeeltelijke) terugkeer naar het budgetstelsel.

5 Op welk niveau liggen de belangrijkste bevoegdheden?

De afgelopen decennia zijn op bepaalde beleidsterreinen bevoegdheden overgedragen van het Nederlandse rijk naar Brussel: dat geldt bijvoorbeeld voor het monetair beleid, de douane-unie en grote delen van het gemeenschappelijk handelsbeleid. Tegelijkertijd stoot het Rijk taken af naar gemeenten, waardoor er op rijksniveau minder taken overblijven. Toch zijn er ook ontwikkelingen die het aannemelijk maken dat deze trends een keerpunt bereiken en dat het Rijk weer terrein wint. Hieronder worden beide extremen uitgewerkt.

EU en gemeente

Er komt steeds meer macht in Brussel te liggen en de Nederlandse staat geeft stukjes van haar soevereiniteit op. De Europese regelgeving en inmenging op het gebied van wonen, zorg en pensioen nemen toe. Dat past bij de trend van globalisering. Er is sprake van toenemende internationalisering en intensivering van internationale regelgeving.

Tegelijkertijd zien we ook decentralisering en lokalisering. Het Rijk schuift steeds meer taken naar de gemeenten toe. De afgelopen jaren kregen de gemeenten het uitvoeren van de Wmo en de Wet Werk en bijstand in hun takenpakket. De komende jaren vinden decentralisaties plaats op het gebied van jeugdzorg, de onderkant van de arbeidsmarkt (Participatiewet), dagbesteding en begeleiding (vanuit de AWBZ naar de Wmo) en passend onderwijs. De gedachte is dat de gemeente dichterbij cliënten staat en hun situaties beter kent dan logge zorgkantoren.¹⁴⁷

Als de trends van europeanisering en decentralisering beide doorzetten, is denkbaar dat het rijksniveau het nieuwe middenbestuur wordt. De rijkstaken worden aan twee kanten afgekalfd: de EU trekt meer beleid en regelgeving naar zich toe, terwijl de uitvoering steeds meer bij gemeenten komt te liggen.

Rijk

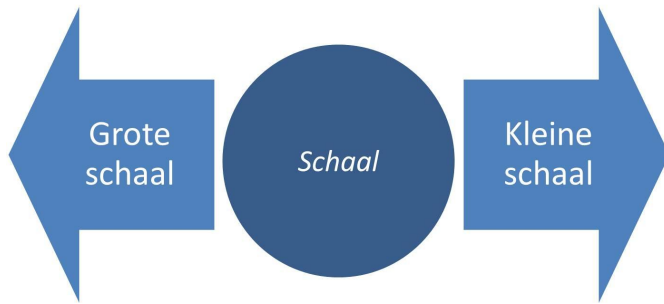
Toch is niet ondenkbaar dat de trend van europeanisering op een gegeven moment een keerpunt bereikt, waarna het rijksniveau toch weer terrein wint. De groeiende populariteit van nationaal georiënteerde politieke partijen in verschillende Europese landen, zoals de PVV en de SP in Nederland en het Front National in Frankrijk, zou daarop kunnen wijzen. De groep mensen die niets zien in verdere Europese eenwording groeit. Een signaal daarvoor is bijvoorbeeld het Nederlandse 'nee' tegen een Europese grondwet in 2008.

Tegelijkertijd is ook voorstelbaar dat ongelijkheden tussen gemeenten, bijvoorbeeld in hun omgang met de taken die vanuit de AWBZ naar de Wmo gaan, niet meer geaccepteerd worden en dat het Rijk weer taken terugneemt. Ook op die manier zou de nationale schaal terug kunnen keren.

6 Op welke schaal worden zaken georganiseerd?

Natuurlijk is het bij het onderscheiden van deze bewegingen van belang hoe je het begrip 'schaal' definieert: gaat het om de schaal van de organisatie, of om op de schaal waarop uitvoering wordt gerealiseerd? En gaat het om realiteit of om de perceptie die klanten of gebruikers hebben?

In de decennia die achter ons liggen heeft op heel veel terreinen schaalvergroting plaatsgevonden en nog steeds zien we bewegingen naar *economies of scale*. Tegelijkertijd zijn er ook signalen die erop wijzen dat we langzaam maar zeker bewegen naar schaalverkleining. Welke van de twee ontwikkelingen doorzet, is onzeker. Hieronder worden twee extreme uitkomsten van deze ontwikkelingen geschetst.

Economies of scale: Big is Beautiful

De afgelopen jaren hebben we veel voorbeelden gezien van schaalvergroting. Schaalvergroting leidt tot kostenbesparingen en bundeling van expertise. Zo ontstaat meer ruimte voor specialisatie. Bovendien sta je samen sterker. Centralisering van de organisatie en schaalvergroting dragen, kortom, bij aan *operational excellence*. Dat schaalvergroting mogelijk is, komt omdat moderne communicatiemiddelen afstanden onbetekenend hebben gemaakt. Internationale contacten, of het nu op het gebied van economie, cultuur of politiek is, nemen nog steeds toe.

Ook op het terrein van wonen, zorg en welzijn hebben we schaalvergroting gezien. Woningcorporaties en zorginstellingen zijn gefuseerd tot grote conglomeraten. Eenzelfde trend is waar te nemen op het gebied van zorgverzekeringen: in 2011 hadden vier zorgverzekeraars bijna 90% van de markt in handen.¹⁴⁸

Ook in de pensioensector is sprake van consolidatie. Kleine en middelgrote ondernemingspensioenfondsen zoeken steeds vaker aansluiting bij grote pensioenuitvoeringsorganisaties, omdat de kosten van beheer en beleggingen per deelnemer hoog zijn voor kleine pensioenfondsen. De markt voor uitvoeringsbedrijven wordt gedomineerd door een beperkt aantal spelers, die de afgelopen jaren door fusies en overnames steeds groter zijn geworden. Pensioenadministrateurs zijn dus geconsolideerd, en tegelijkertijd is het aantal pensioenfondsen gedaald.¹⁴⁹

Schaalverkleining: Small is Beautiful

Anderzijds zien we ook tekenen dat de lokale omgeving weer terrein wint. Mensen blijken behoefte te hebben aan een overzichtelijke schaal. 'Eten van de boer' wordt populairder: steeds meer mensen geven de voorkeur aan seizoensproducten die niet geïmporteerd zijn uit verre landen, maar uit de buurt komen. De focus op de eigen identiteit is belangrijk. Er is aandacht voor streekgerelateerde zaken zoals dialecten en lokale gebruiken. En door ICT kun je steeds meer dingen thuis regelen, zodat je de deur niet meer uit hoeft: terwijl onze virtuele wereld heel groot is geworden, wordt onze fysieke wereld kleiner.

Bovendien groeit de weerstand tegen grote, bureaucratische conglomeraten die in de publieke dienstverlening zijn ontstaan – een verschijnsel dat samenhangt met de economische situatie, maar ook met de hiervoor beschreven onzekerheid Vertrouwen en de hierna genoemde onzekerheid Contracten. In 2012 balanceerde de onderwijskolos Amarantis op de rand van een faillissement, woningbouwcorporatie Vestia speculeerde met derivaten, hogeschool Inholland gaf diploma's weg en thuiszorgconcern Meavita ging failliet.¹⁵⁰ Dat

voedt de gedachte dat we voorbij de optimale schaalgrootte zijn geschoten; de mythe van *economies of scale* wordt langzaam doorbroken. Decentralisering en *customer intimacy* zijn nieuwe sleutelwoorden. Grote bedrijven aan de top geloven misschien nog in consolidatie, maar aan de onderkant van de markt zijn vaak allerlei kleine toetreders.

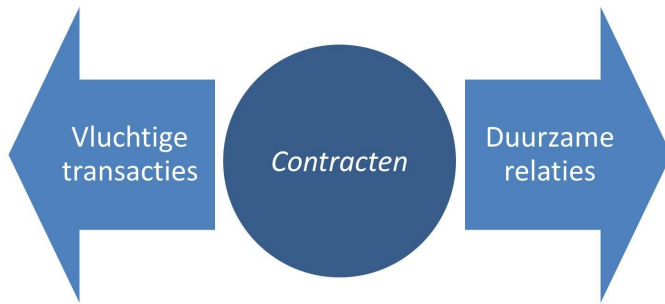
In verzekeringsland groeit de populariteit van kleinschaliger oplossingen. Spelers als Klaverblad verzekeringen – gemeten naar premie-inkomsten de 40^e verzekeraar van Nederland – maken zelfs reclame met hun positie als kleine, relatief onbekende partij ('Als je maar lang genoeg gewoon blijft, word je vanzelf bijzonder'). Ook verzekeraar Brand New Day profileert zich als tegenwicht voor 'de hegemonie van de grote verzekeraars'.

De beweging naar een kleinere schaal heeft ook impact op wonen en zorg. Bij een deel van de bevolking groeit de voorkeur voor kleinschalige woonzorgoplossingen. Een voorbeeld hiervan zijn de Thomashuizen. Een Thomashuis is een kleinschalige woonvorm voor acht volwassenen met een verstandelijke beperking, die wordt geleid door twee 'zorgondernemers'. In 2011 waren er in Nederland 90 Thomashuizen en dat aantal groeit nog steeds. Ook op het gebied van thuiszorg zijn de afgelopen jaren verschillende kleinschalige initiatieven ontstaan, zoals Buurtzorg, dat met kleine, autonome 'Buurtzorgteams' van wijkverpleegkundigen en wijkziekenverzorgenden werkt, en Zorg & Zo, dat zich eveneens richt op lokale, kleinschalige zorg.

Overigens is de uitvoering in de Thomashuizen weliswaar gedecentraliseerd en zijn risico's lokaal belegd, maar andere zaken, zoals het vastgoed en het Handboek Thomashuizen, zijn wel overkoepelend en centraal georganiseerd. Verschillende schalen kunnen dus naast elkaar bestaan. Dat geldt ook voor de organisatie van de Rabobank, met 141 lokale Rabobanken en 892 vestigingen. Enerzijds is de Rabobank grootschalig: de bank heeft een groot, landelijk distributienetwerk. Tegelijkertijd is de bank ook kleinschalig, want hij is dichtbij georganiseerd en biedt herkenbaar maatwerk, waardoor de klant het gevoel krijgt dat de bank 'dichtbij is'.

7 Wat is de aard van contracten?

Tot slot is voor woon-, zorg- en pensioenpartijen de aard van contracten van belang. Met een trend als individualisering en de opkomst van social media zijn contacten vluchtiger geworden. We beschouwen onze verbintenis met bijvoorbeeld verzekeringsmaatschappijen steeds meer als transactie in plaats van relatie. Toch zijn er ook ontwikkelingen die op het tegendeel wijzen: sommige jongeren hechten juist meer aan duurzame relaties en zekerheden. In feite is dit ook een loyaliteitsvraagstuk. Op grond van hedendaagse ontwikkelingen zijn beide extremen voorstelbaar.

Transactie en vluchtigheid

De manier waarop we verbanden of contracten aangaan hangt sterk samen met trends en ontwikkelingen die hierboven al zijn beschreven: of we georiënteerd zijn op het collectief of het individu, of we vertrouwen hebben in instituties of meer in ons netwerk... Op een aantal terreinen hebben we de afgelopen jaren een afname van loyaliteit gezien. Dat geldt bijvoorbeeld voor de arbeidsmarkt. Steeds meer mensen werken als zzp'er en hebben losse dienstverbanden in plaats van een vast contract met een werkgever – soms uit vrije wil, soms gedwongen.

De tendens dat verbintenissen vluchtiger worden en dat relaties op basis van loyaliteit plaatsmaken voor transacties zien we bijvoorbeeld op het gebied van zorg, inkomen, vermogen en arbeid. Zo stapten in 2011 meer dan 900.000 mensen over naar een andere verzekeraar, 5,5% van het totale aantal verzekerden. Dat was een kwart meer dan in 2010.¹⁵¹

Relatie en duurzaamheid

Er zijn echter ook tekenen die erop wijzen dat we ons bewegen richting een toekomst waarin duurzame relaties en zekerheden weer belangrijker worden. Volgens onderzoeks bureau YoungWorks kijken de jongeren die geboren zijn na 1995 anders aan tegen zekerheden: door de economische onzekerheden waarmee zij zijn opgegroeid, denken ze minder vanuit groei en meer vanuit behoud, zekerheden en kwaliteit dan de generaties die hen voorgingen. Dat zal bepalend zijn voor hun houding ten aanzien van bijvoorbeeld pensioenen en huizenbezit. De jongeren zullen minder snel risico's aangaan, meer kijken naar hun hele levenscyclus en meer denken vanuit hun behoeften en minder vanuit bezit.¹⁵²

Literatuurlijst

- AFM en DNB (2012, 14 december), *Nieuwsbrief Pensioen*,
<http://www.afm.nl/~media/Files/nieuwsbrief-archief/pensioenuitvoerders/pensioen-141212.ashx>
- Asito (2011), 'Ondernemers zijn drijvende kracht' in: *(ver)antwoord. Asito MVO jaarverslag 2010-2011*, p. 18-20
- Atos Consulting (2009), *De pensioenmarkt in 2020: Balanceren in onzekerheid*
- Bauman, Z. (1998), *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*, Amsterdam: Boom
- Berg, H. van den, S. Tsang-Ason en J. van der Zwan (2011, 18 juli), 'Werkgelegenheid zorg groeit spectaculair', in: *CBS Webmagazine*
- Bergen, D. van den (2008), 'Welvaartsgroei en productiviteit', in: *De Nederlandse economie 2008*, p. 173-186, Centraal Bureau voor de Statistiek
- Binnenlands Bestuur (2012, 4 juli), 'Snel invoeren scheiding wonen en zorg slecht idee',
<http://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/nieuws/snel-invoeren-scheiding-wonen-en-zorg-slecht-idee.7546340.lynkx>
- Bos, W. (2012a, 22 maart), 'Vrijwel altijd extra inkomsten naast de AOW', in: *CBS Webmagazine*
- Bos, W. (2012b, 27 april), 'De zorg, de kosten en het pensioenfonds', PowerPointpresentatie namens KPMG
- Bovenberg, L., W. Koelewijn en N. Kortleve (2011), 'Naar een dynamische toekomstvoorziening. Integratie van werk, pensioen, zorg en wonen over de levensloop', in: *NEA paper 40* (Netspar, Universiteit van Tilburg)
- Bottema, M. (1999, 31 mei), 'Tweeverdieners in opmars', in: *CBS Webmagazine*
- Bouwinvest (2012, april), 'Jongeren willen transparantie', in: *Inbeeld Bouwinvest Magazine* nr.5, jaargang 3, p. 7-9
- BKR (2012), *BKR Hypotheekbarometer 2012*
- BZK (2011), *Kabinetsreactie betreffende het rapport 'De grote uittocht'*
- CBS StatLine (2012), Centraal Bureau voor de Statistiek
- Cedris (2011), *Agenda van de toekomst 2025/deel 1 Trendrapportage*, Utrecht: Cedris
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2010a), *Pensioenaansprakenstatistiek: Geld van nu voor later*, Den Haag: CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek (2009), *De Nederlandse economie 2008*, Den Haag: CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek (2010b), *Statistisch Jaarboek 2010*, Den Haag: CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek (2012a), 'Beschikbaar inkomen huishoudens verder gedaald'

Centraal Bureau voor de Statistiek (2012b), 'Stijgende levensverwachting en veranderde leefstijl'

Centraal Bureau voor de Statistiek (2012c), 'Welvaart in Nederland. Inkomen, vermogen en bestedingen van huishoudens en personen'

Centraal Planbureau (2012), *Centraal Economisch Plan 2012*, Den Haag: CPB

Claessens, J. (2012a, 4 januari), 'Zelfstandigen hebben meeste vermogen', in: *CBS Webmagazine*

Claessens, J. (2012b, 23 januari), 'Vermogens huishoudens opnieuw lager', in: *CBS Webmagazine*

Clahsen, A. (2012a, 1 mei), 'Huishoudens zitten met restschuld van € 15,3 miljard', in: *Het Financieele Dagblad*, p. 1

Clahsen, A. (2012b, 1 mei), 'Jongste schouders dragen zwaarste lasten en risico's in Nederland hypotheekland', in: *Het Financieele Dagblad*, p. 3

Commissie Arbeidsparticipatie (2008), *Naar een toekomst die werkt. Commissie Bakker in opdracht van SZW*

Conijn, J. (2011), *Het middensegment in de huursector. De ontbrekende schakel*, <http://static.basenet.nl/cms//104468///pdf/Conijn%20VOGON%2014%20sept%202011.pdf>

De Nederlandsche Bank (2012), *Herstel van vertrouwen van huishoudens in de financiële sector blijft tot nu toe uit*, <http://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dnbulletin-2012/dnb274509.jsp>

Divosa (2011), *Wat staat er in het regeerakkoord over werken, inkomen en zorg*, www.divosa.nl/actueel/nieuws/wat-staat-er-in-het-regeerakkoord-over-werken-inkomen-en-zorg

Duin, C. van en L. Stoeldraijer (2012), *Bevolkingsprognose 2012-2060: Langer leven, langer werken*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek

Ernst & Young (2011, 5 juli), 'Gemiddelde kosten per ziekenhuisopname zijn toegenomen tot € 4.975 ondanks korter verblijf', http://www.ey.com/NL/nl/Newsroom/News-releases/PR_Gemiddelde-kosten-per-ziekenhuisopname-zijn-toegenomen_050711

Giesen, P. (2012, 9 februari), 'Waren de politici die kozen voor schaalvergroting dom?', in: *de Volkskrant*

- Hooimeijer, P. (2007), *Dynamiek in de derde leeftijd; de consequenties voor het woonbeleid*, Universiteit van Utrecht in opdracht van VROM/WWI
- Hoorn, F. van en P. Senior (2012), 'Scheiden wonen en zorg: zorgorganisaties beter voorbereid dan corporaties!', Nieuwegein: Quintis
- ING (2012, 30 juni), 'De woontoeekomst van de Nederland' (commerciële bijlage bij *NRC Handelsblad*)
- Jong, A. de en C. van Duin (2009), 'Regionale prognose 2009–2040: vergrijzing en omslag van groei naar krimp', in: *CBS Bevolkingstrends, 4e kwartaal 2009*, p. 35-44
- Kamer van Koophandel (2011, 29 november), *Eén op de acht ondernemers hybride*, <http://www.kvk.nl/nieuws/2011-11-29---een-op-de-acht-ondernemers-hybride/>
- Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010), 'Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw' in: *CBS Bevolkingstrends, 2e kwartaal 2010*, p. 43-49
- KNGF (2009), *Scenarioanalyse opleidingskolom fysiotherapie*
- Kösters, L. (2009), 'Sterke groei zelfstandigen zonder personeel', in: *CBS Sociaaleconomische trends, 3^e kwartaal 2009*, p. 7-10
- Kösters, L. en L. Moonen (2011), 'Van eenverdiener naar tweeverdiener: de nieuwe norm?' in: *CBS Sociaaleconomische trends, 1^e kwartaal 2011*, p. 37-44
- Lok, R. (2010, 20 januari), 'Drie kwart AOW'ers heeft aanvullend pensioen', in: *CBS Webmagazine*
- Maarsen, H. (2012, 27 augustus), 'Vaker privaat geld naar zorg', in: *Het Financieele Dagblad*
- Melser, C. en D. ter Steege (2010, 19 april), 'Minder woonterrein per huishouden', in: *CBS Webmagazine*
- Meurs, P. (2008), *Sociaal vertrouwen: een kwestie van durf*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut
- Ministerie van VROM (2010), *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generaties, andere eisen en wensen*
- Moonen, L. en L. Kösters (2011, 19 januari), 'Steeds meer tweeverdieners', in: *CBS Webmagazine*
- Moonen, L. en A. Pleijers (2011, 23 maart), 'Inkomen hoogopgeleiden bijna het dubbele van dat van laagopgeleiden', in: *CBS Webmagazine*
- Movisie (2012), *Werken met toekomstscenario's. Handreiking voor een duurzaam wonen-welzijn-zorgbeleid*
- Nederlandse Vereniging van Makelaars (2012a), *Woningmarktcijfers 4e kwartaal 2011*, Bijlage I Analyse woningmarkt

- Nederlandse Vereniging van Makelaars (2012b, 12 januari), 'NVM: dalende trend woningmarkt zet door',
http://www.nvm.nl/actual/januari_2012/nvm_dalende_trend_woningmarkt_zet_door.aspx
- Nederlandse Vereniging van Makelaars (2012c, 16 juli), 'ING: Aantal nieuwbouwwoningen blijft dalen',
http://www.nvm.nl/actual/juli_2012/ing_aantal_nieuwbouwwoningen_blijft_dalen.aspx
- Nederlandse Vereniging van Makelaars (2012d, 11 oktober), 'NVM: aantal transacties 17% gedaald',
http://www.nvm.nl/Actual/Oktober_2012/NVM_aantal_transacties_17_procent_gedaald.aspx
- Nederlandse Zorgautoriteit (2011), *Marktscan Zorgverzekeringsmarkt. Weergave van de markt 2007-2011*
- Nyfer (2012), *Integrale zorg in de buurt. Meer gezondheidsresultaat per euro* (samenvatting), Utrecht: Nyfer
- Rabobank (2012), *De diverse opmars van de zzp'er* (Themabericht 2012/03)
- Ruijter, P. de, S. Stolk en H. Alkema (2011), *Klaar om te wenden. Handboek voor de strategie*, Schiedam: Scriptum
- Schmeets, H. en Rik Linssen (2012, 11 januari), 'Vertrouwen in medemens neemt gestaag toe', in: *CBS Webmagazine*
- Schors, A. van der en D. van der Burg, NIBUD (2012), *Jongeren en hun financiële verwachtingen*
- Schraivesande, F. (2012), 'Next Checkt: "Ouderenzorg is hier drie keer zo duur als in Duitsland en twee keer zo duur als in Frankrijk"', in: *NRC Next*, 24 augustus 2012, p. 2-3
- Sleijpen, G. (2011, 10 januari), 'Nederlandse jongeren zeer actief op sociale netwerken', in: *CBS Webmagazine*
- Smits, W. (2012, 29 mei), 'Bijna een op de vijf werknemers is een flexwerker', in: *CBS Webmagazine*
- Sociaal-Economische Raad (2010), *Zzp'ers in beeld. Een integrale visie op zelfstandigen zonder personeel* (SER Advies 10/04)
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2011), *De sociale staat van Nederland*, Den Haag: SCP
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012), *Burgerperspectieven 2012-2*, Den Haag: SCP
- Sol-Bronk, M. en A. Voorneveld (2011), *Solidariteit: waar hebben we het over? Voorbeelden van (nieuwe uitingen van) solidariteit*, Amstelveen: Sociale Verzekeringsbank
- TNO (2010a), *Zelfmanagement als arbeidsbesparende innovatie in de zorg*

TNO (2010b, 29 juni), 'Woonwensen ouderen vertaald in projecteisen voor bouw',
http://www.tno.nl/content.cfm?context=markten&content=markt_nieuwsbericht&laag1=280&item_id=2010-06-24%2015:01:55.0&Taal=1

Transitieprogramma (2009), *Maatschappelijke business case Buurtzorg Nederland*,
<http://www.transitiepraktijk.nl/files/maatschappelijke%20business%20case%20buurtzorg.pdf>

Trendwatching.com (2012), 'DIY Health',
<http://trendwatching.com/nl/trends/12trends2012/?diyhealth>

Tweede Kamer der Staten-Generaal (2012), *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (XV) voor het jaar 2012*

UWV WERKbedrijf (2011), *UWV WERKbedrijf Arbeidsmarktprognose 2011 – 2012. Met een doorkijk naar 2016*

Vastgoed Actueel (2012, 27 juli), 'Onderzoek: de woonwensen van senioren',
http://www.vastgoedactueel.nl/index.php?option=com_k2&view=item&id=968:onderzoek-de-woonwensen-van-senioren&Itemid=2

VSO, SCO en BZK (2010), *De grote uittocht. Vier toekomstbeelden van de arbeidsmarkt van onderwijs- en overheidssectoren*

VVD – PvdA (2012), *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD - PvdA*

WHO Regional Office for Europe, *European Health for All database*, in: Bovenberg, L. (2010, 27 januari), 'Zo wordt Nederland rijk', in: *NRC Handelsblad*
<http://weblogs.nrc.nl/schinkel/2010/01/27/zo-wordt-nederland-rijk-lans-bovenberg/>

Woonzorg Nederland (2010), *Kennisdossier Woonformules*

www.buurtzorgnederland.com

<http://www.hypotheeker.nl/Hypotheeken/lk+zoek+een+hypotheek/Wat+doet+de+rente/Historische+rentestanden>

www.nu.nl (2011, 7 december), 'Nederland geeft weer meer aan goede doelen',
<http://www.nu.nl/binnenland/2686857/nederland-geeft-weer-meer-goede-doelen.html>

www.nu.nl (2012, 3 mei), 'Steeds meer coöperaties in Nederland',
<http://www.nu.nl/economie/2801644/steeds-meer-cooperaties-in-nederland.html>

Zorgvisie (2012a, 4 juni), 'Kunduz-coalitie trekt scheiden wonen en zorg naar voren',
<http://www.zorgvisie.nl/Huisvesting/14073/Kunduzcoalitie-trekt-scheiden-wonen-en-zorg-naar-voren.htm>

Zorgvisie (2012b, 27 juni), 'Senioren vrezende versnelde invoering scheiden wonen en zorg',
<http://www.zorgvisie.nl/Huisvesting/14243/Senioren-vrezende-versnelde-invoering-scheiden-wonen-en-zorg.htm>

Zorgvisie (2012c, 4 juli), 'Staatssecretaris zoekt naar oplossingen scheiden wonen en zorg', <http://www.zorgvisie.nl/Huisvesting/14305/Staatssecretaris-zoekt-naar-oplossingen-scheiden-wonen-en-zorg.htm>

Zorgvisie (2012d, 14 augustus), 'Scheiden wonen en zorg in de praktijk', <http://www.zorgvisie.nl/Huisvesting/Achtergronden/14570/Scheiden-wonen-en-zorg-in-de-praktijk.htm>

Noten

¹ <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/algemene-ouderdomswet-aow/vraag-en-antwoord/hoe-hoog-is-de-aow-premie.html> (AOW-premie is 17,9%) en <http://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archieef/dnbulletin-2012/dnb276524.jsp> (gemiddelde werknemerspremie is 6,2%)

² De woonquote voor huurders was in 2009 36% van het netto-inkomen; dit staat gelijk aan ongeveer 28% van het bruto-inkomen (werknemersverzekeringen: 17,9% AOW, 1,1% ANW en 12,15% AWBZ).

³ <http://weblog.independer.nl/onderzoek/26-van-modaal-inkomen-gaat-op-aan-zorgkosten/> en <http://weblog.independer.nl/onderzoek/onderzoeksresultaten-bij-bericht-26-van-modaal-inkomen-naar-zorgkosten/>

⁴ Bovenberg e.a. 2011:28

⁵ Bovenberg e.a. 2011:30

⁶ Bovenberg e.a. 2011:33

⁷ Bovenberg e.a. 2011:34

⁸ De Ruijter e.a. 2011:57-60

⁹ Vastgoed Actueel 2012

¹⁰ Hooimeijer 2007:25

¹¹ Ministerie van VROM 2010:4

¹² Hooimeijer 2007:7-8

¹³ Ministerie van VROM 2010:4

¹⁴ Ministerie van VROM 2010:5

¹⁵ Hooimeijer 2007:8

¹⁶ Ministerie van VROM 2010:13

¹⁷ Ministerie van VROM 2010:14

¹⁸ Ministerie van VROM 2010:14

¹⁹ Ministerie van VROM 2010:14

²⁰ Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012b

²¹ Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012d

²² BKR 2012

²³ De looptijd van de in aanbod staande woningen is het gemiddelde aantal dagen dat de te koop staande woningen op een bepaald moment te koop staan. Halverwege het vierde kwartaal van 2011 stond een woning in het aanbod gemiddeld 271 dagen op de markt, ofwel negen maanden.

²⁴ Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012a:4

²⁵ VVD – PvdA 2012:33

²⁶ Conijn 2011

²⁷ CBS StatLine

²⁸ CBS StatLine

²⁹ Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012c

³⁰ ING 2012:18

³¹ Nederlandse Vereniging van Makelaars 2012c

³² Zorgvisie 2012a

³³ Zorgvisie 2012a

³⁴ Zorgvisie 2012b

³⁵ Van Hoorn 2012:1

³⁶ Ministerie van VROM 2010:35
³⁷ Hooimeijer 2007:8
³⁸ Ministerie van VROM 2010:34
³⁹ Hooimeijer 2007:7
⁴⁰ Ministerie van VROM 2010:4
⁴¹ Ministerie van VROM 2010:4-5
⁴² Ministerie van VROM 2010:16
⁴³ Vastgoed Actueel 2012
⁴⁴ Ministerie van VROM 2010:36
⁴⁵ Ministerie van VROM 2010:21
⁴⁶ Vastgoed Actueel 2012
⁴⁷ Ministerie van VROM 2010:18
⁴⁸ Ministerie van VROM 2010:36
⁴⁹ Vastgoed Actueel 2012
⁵⁰ Ministerie van VROM 2010:28
⁵¹ Vastgoed Actueel 2012
⁵² Ministerie van VROM 2010:25
⁵³ Vastgoed Actueel 2012
⁵⁴ Ministerie van VROM 2010:29-30
⁵⁵ Ministerie van VROM 2010:25
⁵⁶ Ministerie van VROM 2010:26
⁵⁷ TNO 2010b
⁵⁸ Ministerie van VROM 2010:30-31
⁵⁹ Melser 2010
⁶⁰ CBS StatLine
⁶¹ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012b
⁶² Van Duin e.a. 2012:14
⁶³ Movisie 2012:39
⁶⁴ KNGF 2009:6
⁶⁵ CBS StatLine
⁶⁶ CBS StatLine
⁶⁷ Movisie 2012:40
⁶⁸ CBS StatLine
⁶⁹ Ernst & Young 2011
⁷⁰ CBS StatLine
⁷¹ CBS StatLine
⁷² Nyfer 2012:7
⁷³ Nyfer 2012:7
⁷⁴ www.buurtzorgnederland.com
⁷⁵ Transitieprogramma 2009:54
⁷⁶ VVD - PvdA 2012:23
⁷⁷ Ministerie van VROM 2010:34
⁷⁸ <http://trendwatching.com/nl/trends/12trends2012/?diyhealth>
⁷⁹ Schraevesande 2012
⁸⁰ Schraevesande 2012
⁸¹ TNO 2010a:47-49
⁸² Berg, Tsang-Ason en Van der Zwan 2011
⁸³ UWV WERKbedrijf 2011:28, 35, 47
⁸⁴ UWV WERKbedrijf 2011:5
⁸⁵ BZK 2011:1
⁸⁶ Nyfer 2012:7
⁸⁷ VSO, SCO en BZK 2010:8
⁸⁸ UWV WERKbedrijf 2011:21
⁸⁹ UWV WERKbedrijf 2011:26-8
⁹⁰ CBS StatLine

-
- ⁹¹ De overgang van 2000 naar 2001 bevat een trendbreuk als gevolg van een nieuwe weegmethode binnen de Enquête beroepsbevolking EBB.
- ⁹² Smits 2012
- ⁹³ Smits 2012
- ⁹⁴ Smits 2012
- ⁹⁵ Sociaal-Economische Raad 2010
- ⁹⁶ Rabobank 2012:2
- ⁹⁷ Rabobank 2012:2
- ⁹⁸ Kamer van Koophandel 2011
- ⁹⁹ Het gestandaardiseerd inkomen is het besteedbaar huishoudensinkomen gecorrigeerd voor verschillen in grootte en samenstelling van het huishouden, zodat welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar zijn (Kösters en Moonen 2011:39)
- ¹⁰⁰ Moonen en Pleijers 2011
- ¹⁰¹ Bottema 1999
- ¹⁰² Moonen en Kösters 2011
- ¹⁰³ Kösters en Moonen 2011:37-38
- ¹⁰⁴ Schors en Van der Burg 2012:14
- ¹⁰⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012c:44
- ¹⁰⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012c:45-46
- ¹⁰⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012c:46
- ¹⁰⁸ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012c:50
- ¹⁰⁹ Centraal Bureau voor de Statistiek 2012c:50
- ¹¹⁰ Clahsen 2012a
- ¹¹¹ Clahsen 2012b
- ¹¹² Centraal Bureau voor de Statistiek 2010a:8-9,15-16
- ¹¹³ Centraal Bureau voor de Statistiek 2010b:37,45 (cijfers hebben betrekking op verslagjaar 2005)
- ¹¹⁴ Bos 2012a
- ¹¹⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek 2009:157
- ¹¹⁶ Lok 2010
- ¹¹⁷ Centraal Bureau voor de Statistiek 2010a:20
- ¹¹⁸ VVD - PvdA 2012:5
- ¹¹⁹ AFM en DNB 2012:4-5
- ¹²⁰ Rabobank 2012:2-3
- ¹²¹ Rabobank 2012:3
- ¹²² Rabobank 2012:3
- ¹²³ Sol-Bronk 2011
- ¹²⁴ Asito 2011:19
- ¹²⁵ UWV WERKbedrijf 2011:6-7, 72
- ¹²⁶ BZK 2011:1
- ¹²⁷ Commissie Arbeidsparticipatie 2008:19-20
- ¹²⁸ Berg, Tsang-Ason en Van der Zwan 2011
- ¹²⁹ Bauman 1998
- ¹³⁰ Cedris 2011:11
- ¹³¹ Bouwinvest 2012:8
- ¹³² Bouwinvest 2012:8
- ¹³³ Sleijpen 2011
- ¹³⁴ Nederlandse Zorgautoriteit 2011:22, 25, 27
- ¹³⁵ www.nu.nl 2011
- ¹³⁶ www.nu.nl 2012
- ¹³⁷ Meurs 2008:13
- ¹³⁸ Schmeets en Linssen 2012
- ¹³⁹ Schmeets en Linssen 2012
- ¹⁴⁰ Schmeets en Linssen 2012
- ¹⁴¹ Kloosterman en Schmeets 2010:47
- ¹⁴² Kloosterman en Schmeets 2010:45

-
- 143 Sociaal en Cultureel Planbureau 2012:6
 - 144 Sociaal en Cultureel Planbureau 2012:7
 - 145 De Nederlandsche Bank 2012
 - 146 Maarsen 2012
 - 147 Divosa 2011
 - 148 Nederlandse Zorgautoriteit 2011:17
 - 149 Atos Consulting 2009
 - 150 Giesen 2012
 - 151 Nederlandse Zorgautoriteit 2011:7
 - 152 Bouwinvest 2012:8 -9

Colofon

<i>Titel</i>	Scenariotraject Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM
<i>Periode</i>	Januari 2013
<i>Projectteam</i>	Espria/Woonzorg Nederland, Coöperatie VGZ en PGGM
<i>Externe begeleiding</i>	Paul de Ruijter Saskia Stolk

DE RUIJTER

De Ruijter Strategie B.V.
Molenweg 32, 1182 CL, Amstelveen
Tel. (020) 625 02 14
www.deruijter.net